

ՀԱՅՈՑ ՄԱՄՈՒԼԸ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

ԹԻՖԼԻՍ

1878

2000

SEP 11

LIBRARY

1900

0007

247

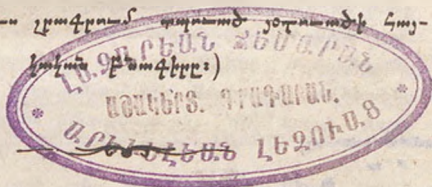
Յ Ա Ր Ո Յ

ՀԱՅՈՑ ՄԱՄՈՒԼԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Առաջին փորձ համառօտ տեսութեան սկզբից
մինչև մեր օրերը

(«Обзор» — — — — — ևս 4 րտւմ արդեամբ յօդուածի հայ-
կան բաժնիքը)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ծ

Մարտիրոսեանի տպարանում.

1878

ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՈՒՎ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

Առաջին փորձ Համառօտ տեսութեան սկզբից
մինչև մեր օրերը

Մի հաստ կամ բազմադասոր ու բարձր դին
ունեցող զիրք կտրելի է համեմատել այն մեծ
նախն, որ կարողանում է դատարկել իր բերք
միայն մեծ նաահանդատի մէջ: Փոքրիկ գր-
քակները նման են այն թեղի մակոյկներին,
որոնք կարողանում են Քաւանցել առհնանդ
ծոցերը և մատակարարել մի երկրի բոլոր
մասերը:

(Wately ից քաղած, տես M. Garnier, Econ. pol.)

Իրուսահպատակ հայերի մամուլը, եթէ չեմ
սխալվում, սկսուեցաւ քառասուն թուական-
ներին հէնց այն Թիֆլիս քաղաքում, ուր այժմ

էլ հաւաքուած է մեր հայոց այդպէս անուա-
նած ժնտելիզեցիայի մեծ ու մի և նոյն ժամա-
նակ գործող մասը:

Այդ մամուլի այժմեան ներկայացուցիչներին անշուշտ դուք լաւ ճանաչում էք: Անկասկած դուք գիտէք, որ Թիֆլիսում փիլիսոփայութեան գերմանական դօքտօր պ. Գրիգոր Արծրունին հրատարակում է Մշակ շաբաթը հինգ անգամ լոյս տեսնող քաղաքական ու գրականական լրատագիրը, հայ ուսուցիչների անդրանիկ (doyen) պ. Պետրոս Սիմօնեանցը Մէլդաւայն անուանած խմբի հետ միասին Մէլդաւայնի բանասիրական, ազգային ու քաղաքական շաբաթաթերթը և մեր քաղաքի առևտրական բանկինախկին «գիրէկտօր» փիլիսոփայութեան դօքտօր (նոյնպէս գերմանական) պ. Արգար Յովհաննիսեանը ազգային և գրականական Փոլշ եռամսեայ հանդէսը: *) Էջմիածնում հայոց սուրբ

*) Այս յօդուածը բոլորովին պատրաստ, աւարտած արպ-
վում էր, երբ սկսեց հրատարակվել Թիֆլիսում մաս-
նագիտական մի նոր ամսագիր «Մանկավարժական թերթ» վեր-
նագրով՝ պ. Յակոբ Տէր—Յովհաննիսեանի խմբագրութեամբ։
Սորա մասին տեսէ՛ք յօդուածիս վերջում։

աթոռի միաբանութիւնը ունէ, ինչպէս յայտնի է, իր կիսապաշտօնական Արարար կրօնական և բազմակողմանի (sic!) ամապիրը։ Վերջապէս Բաղուի մէջ շարունակում է լոյս տեսնել Մոսկվայի Ֆիլոսոֆիական Փակուլտէտի կանգիդատ—այժմ արեղայ—հայր Խորէն Ստէփանէի Հայ-հանա աշխարհ մանկավարժական ու կրօնական ամսագիրը։

Եւստ լաւ։

Եւստ առաջ քան թէ ես կը սկսեմ խօսել սրանց մասին և ասել, թէ իւրաքանչիւրը սրանցից ինչ է ներկայացնում, իր գործունէութեամբ որքան համապատասխան է այն սուրբ գործին, որի համար ինքը նշանակուած է և որքան արդարացնում է իր ճակատի վրայ դրօշմուած վերնագիրներն ու ճշտիկէսները՝ աւելորդ չեմ համարում մի փոքր խօսել առհասարակ ուսանահատակ հայերի լրագրութեան սկզբնաւորութեան մասին— մանաւանդ որ այդ տախտում է ինձ և յօդուածին վերնագիրը— և այդ տալիս թէ ինչ հանդամանքներ դրոշմելու մեր հայ հասարակութեանը այնքան դժուարեւոր որ միայն հանջ զգայ լրագիրներն ու ամսագիրներն ունենալ նորոգելու և արդարացնելու անհրաժեշտ է։

դմի հարկէ զոք արգէն գիտէք, որ առհասարակ հայերը ունեն հին կալսիական լեզու ու հին գրականութիւն և նոր ժողովրդական—գրականութիւն լեզու ու նոր գրականութիւն: Այս երկու ճշգրիտ իրանց պատմութիւնը ունենալով՝ հասկացող ու խելացի մակդանց շնորքով, այսօր իրանց արժանի ու գիտութեամբ որոշուած տեղերն էլ ունեն հայկական կիւմնքի մէջ:

Այոց մտաւոր կիւմնքի առաջին շրջանի գեղեցիկ ժամանակները կամ, ինչպէս սովորաբար ասում են, գրականութեան ոսկէ ու արծաթեայ օրերը, յայտնի է պատմութենից, որ քրիստոնէութեան հինգերորդ ու առանկուերորդ դարերն են: Այդ նշանաւոր թուականների, նոյնպէս և ուրիշ դարերի, հայոց մտաւոր զարգացման ներկայացուցիչները գլխաւորապէս իրանց պատմական ու աստուածաբանական գրուածներով անձանօթ չեն և՛ արեւելագէտ եւրոպացի գիտնականներին, որոնցից մի քանիսը ուսումնական գանազան կեդրոններում, կարելի է ասել, մասնաւորապէս դրանցով զբաղուեցան: Բոլորովին աւելորդ եմ համարում յիշել այստեղ այդ արեւելագէտ եւրոպացիներին

անասնները, որոնք գրեթէ հանրաճանօթ են։
Իսկ երկրորդ շրջանը կամ հայկական նոր գրա-
կանական լեզուն ու մանուկ գրականութիւնը,
որ մօտաւորապէս անցեալ տասնութերորդ
դարուայ վերջերից ու մանուկանդ ներկայ առ-
սընունիներորդի սկզբից է սկսվում և այսօր էլ
շարունակվում է, ոչ թէ ոսկէ դար չէ ունեցել,
այլ դեռ ևս արծաթեայ թուականից էլ հեռու
է։ Աւ գոյց էլի շատ ժամանակ հեռու մնայ,
եթէ մեր հայ մանուկ գրականութեան մէջ
գործող մարդիկը միշտ այնպիսի հիանալի,
թոյլ էակներ կը հանդիսանան, ինչպիսի են
մեծ մասամբ ներկայումս։

Իմ յօդուածի նպատակից բոլորովին դուրս
կը համարէի, եթէ այստեղ բացատրէի, թէ
ինչու և ինչպէս առհասարակ հայկական գրա-
կանութիւնը՝ նայելով հայոց ազգի պատմական
— հասարակական կեանքի պայմաններին ժա-
մանակի ընթացքի հետ փոփոխութեան են-
թարկուելով, հնի ու նորի է բաժանուել։ Բայց
ով որ ընդհանրապէս ծանօթ է մի որ և է
ազգի գրականութեան զարգացման երկույթների
կամ, եթէ կողէք, օրէնքների հետ՝ անպատ-
ճառ նա հեշտութեամբ կարող է յարմարեց-

նել այդ տեսութիւնը և՛ հայոց գրականութեանը։ Միայն սորա վրայ պէտք է աւելացնել այն երևոյթը, որ ամենահին ժամանակներից (ի հարկէ քրիստոնէութեան ժամանակների վրայ է խօսքս) մինչև ներկայ՝ տասնութներորդ դարու այ համարեա կէտը հայ գրականութեան տէրը ու մի և նոյն ժամանակ ներկայացուցիչը գլխաւորապէս մեր հոգեւորականութիւնն է եղել իր սեպհական, ինքնուրոյն եկեղեցով։— Եւ եթէ մէկը ուսումնափրէ հայոց գրականական ու քաղաքական պատմութիւնը՝ անպատճառ կը համարուի, որ Հայաստանի մտաւոր շարժումը քրիստոնէութեան ժամանակ այնքան սերտ կապ չունի ժողովրդի կեանքի հետ, ինչպէս որ պէտք է լինէր բնականաբար, ինչպէս որ այդ պատահեցաւ ուրիշ հին ազգերի մէջ՝ օրինակ փառաւոր, կլասիկական Յունաստանում։ Ուր ժողովրդական կեանքը գրականութիւն էր և գրականութիւնը ժողովրդական կեանք։ Այդ անբնական երևոյթի պատճառը պէտք է փնտռել կրօնական յեղափոխութեան մէջ՝ այսինքն քրիստոնէական վարդապետութեան տարածման մէջ, որ ամենևին հայ հեթանոս ժողովրդի զարգացման բնական հետեւանք չէր, այլ մի ու

լիշ տեղեց ինքուած և համարեա թէ ուժով,
գորով մտցրած հասարական փոփոխութիւն՝ հա-
կառակ ժողովրդի կրօնական պահանջման: Այս է
պատճառը, որ հէնց այսօր էլ հայերի մէջ երևում
են հեթանոսական հասկացողութիւնների հետ-
քերը: — Հոգևորականութիւնը քրիստոնէութեան
ժամանակ՝ գործելով գլխաւորապէս ազգի կրօնա-
կան ու գրականական կեանքում, չէր կարող ի
հարկէ, եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ մասամբ,
չէզոք չը զանվել նախկին հեթանոս հասարա-
կութեան միւս գործերում, որոնք, ինչպէս երե-
ւում է, կամայ ակամայ հակառակ պիտի լի-
նէին իրանց գործունէութեան: Այստեղեց է
ծագում այն երևոյթը, որ հայ կրօնական ու
գրականական պատմութիւնը, մի խօսքով մտա-
ւոր շարժումը, սիրտ կապ չունի հայ ժողովրդի
կեանքի հետ...:

Բայց դարձեալ մի անգամ՝ ես նպատակ
չունեմ հայկական գրականութեան պատմու-
թեան վրայ խօսել այստեղ: Մի քանի խօսք
ասել յարմար տեղում, մանաւանդ եթէ թոյլ
է տալիս և յօդուածի ոգին, թէեւ իսկապէս
տւերոր չէր լինի բայց այնուամենայնիւ կարծի-
էր և հեռու տանել...

Ա երևում ես ասեցի, որ հայոց նոր գրականական լեզուն, վերջապէս նոր գրականութիւնը, որ հիմայ արտայայտւում է թէ պարբերական հրատարակութիւններով և թէ զանազան բովանդակութեան գրքոյկներով ու գրքերով՝ սկսուեց անցիալ դարուայ վերջերում: Այո, հէնց այդպէս է: — Առաջին անգամ, կարելի է ասել, որ կաթօլիկ ու բողոքական միսիօնարներն էին, որոնք՝ շրջելով արեւելքում քարոզութեան համար, պահանջ ծնեցրին ամեն տեղ, իւրաքանչիւր ժողովրդի հետ հասկանալի մատչելի լեզուով խօսել, քարոզել գրաւելու նպատակով դէպի իրանց դաւանութիւնը: Այդ վարդապետները շէին մոռանում և քրիստոնէայ ազգերին, որոնք, թէև վաղուց արդէն դաւանում էին Պալէստինում քարոզուած ու գրեթէ աշխարհիս չորս կողմը տարածուած վարդապետութիւնը, բայց երևի միսիօնարների և իրանց պաշտպանող — զինաւորների կարծիքով հեռառացել էին ուղափառ դաւանութենից՝ ուրեմն և արքայութեան ուղիղ ճանապարհից: Ինչ և իցէ, ինչպէս ուրիշ ազգերի մօտ, նոյնպէս և հայերի մէջ, ման էին գալիս այդ առաքեալները և իրանց գործունէութեամբ հայկական ժողո-

միջի գործածուած լեզուի քաղաքացիութեան սկիզբը մտցնում էին գրութեան մէջ: Ամենքին յայտնի է, որ նրանց գործունէութիւնն էր ստարածել Սուրբ գիրքը, բացատրել քրիստոնէական վարդապետութիւնը, մեկնել, հասկացնել կարծեցեալ ուղափառ դասանութեան առաւելութիւնն ու փրկարար շնորքը և սոցա նման կրօնական ուրիշ բաներ: Այսպիսով զանազան դրականական աշխատութիւնները՝ ինչպէս հին, նոյնպէս և նոր, թէ աշխարհական և թէ մանաւանդ հոգեւորական մարդկանց ձեռքով շարադրած, նպաստում էին նոր բուսնող հայոց դրականութեան վարդաքմանը, որպէս զի կարողանայ իր դոյութեան իրաւունքը (raison d'être) ձեռք բերել կեանքի մէջ:

Ի հարկէ այս բնական, առաջագէմ երևոյթը պէտք է հանդիպէր ընդդիմադրութեան, մի իստեքով առաջագիմութեանը պիտի հետևէր յետադիմութիւն: Եւ այդ այդպէս էլ եղաւ: Մենք տեսնում ենք, որ այդ առիթով երկու հակառակ կուսակցութիւնների երևան են գալիս մինչև անգամ լրագրութեան մէջ: Սոքա են գրաբարեաններ և աշխարհաբարեաններ: Առա-

ջիւնները՝ այսինքն՝ զրաբարեանները, սուրբ ու
անախտ Համարելով Հին՝ կրօնական, մեռած
լեզուն գաւգիւնիւն, սրբապղծութիւն էին հա-
մարում պարտել ժողովրդական կենդանի լեզու-
ւով, մոցնել դուրսի մէջ և գործածել։ Իսկ
միւսները — աշխարհաբարեանները — նրանց հա-
կառակ ատում, արհամարհում էին հին լեզուն
և աշխատում էին առանց դորան գործ կատա-
րել։ Բնթերցողը կը նկատէ, որ զրախանական
այդ երկու կուսակցութիւնները, որպէս բոլորո-
վին անծանօթ լեզուի հիմնադր զարգացման
օրէնքներէ հետ, շափաղանցութիւններ անելով
սաստիկ փառքում էին։

Քաղաքական անկախութեան կորուստն
էր, որ փողոց արդէն ստիպելով հայերից շա-
տերին թոյնել մայրենի հոյր և այս ու այն երկիր
գողթել, թափառել ապստամբ դանելու համար,
արգելում էր նոյնպէս, որ նոյն գրականութիւնը՝
յարմար կերպով զարգանայ նոյն իսկ հայ մարդ-
կանց հայրենիքում։ Այս ի՞նչ ենք տեսնում —
Զր. Նայելով Հայաստանի մէջ մնացած միլիոնաւոր
հայերին, որոնք հիմա էլ ապրում են,՝ զրախա-
նութիւնը, մոռաւոր կիսաքր երեւան են զալիս։

Ամեն ակոյ, ուր արդէն հոյ գտող Թականութիւն
կարձակեմ փայն չէր հանդիմարար մէջ հոյ-
րինիքի տէրը, ազգասիրական, պայմանները, ազ-
գայնութեան գաղափարը և խէն չէր կորել դու-
ղել Իրան արարած արդ արդի արարի մէջ,
օգտուէր կամ հեռաբարձիւ և իր հոյրինական
նոր գրականութեան կամ մասնակցի և կամ
վերջապէս գործիւ այդ բանում և կամ կարող
և նոյն տականի և իր քննարկութեան տեղը հոյ
նոր գրականութեան օրինակ և կարծիքը արարածիւ

գարգանում են գլխաւորապէս գաղթական հա-
յերի մէջ որոնք եթէ ոչ իրօք, դոնէ առ-
երես ազատ էին դգում իրանց։ Առ ամենքին
յայտնի է, որ մտաւոր կեանքը ոչ մի տեսակ
ճնշում ոչ թէ չէ սկսում, այլ առում, արհա-
մարհում է։ Օրինակի համար մշեհնք այստեղ
Մխիթարեաններին—հայոց թէ հին և թէ նոր
գրականութեանն ու լեզուին զարկ տալ այս
կամօղիկ վարդապետներին։ Արեւիկեան բռնա-
կալութեան պատճառն էր, որ առիպեց պրանց
գնաւ և հիմնել իրանց գործունեութեան կեդ-
րոնը խալապան գրատու երկրի քաղաքներէց
մէկի մէջ՝ Վենետիկում։ Աւրիշ գաղթական
հայերի մեծակն էլ համարեալ թէ այսպիսի էր։

Թէպէտ հայերը պատմական թշուառ հանգամանքներից ստիպուած անկարող էին իրանց սեպհական երկրում, իրանց բուն եղբայրների մէջ դործել, աշխատել, բայց այնուամենայնիւ չը պէտք է մոռանային և հիմայ էլ չը պէտք է մոռանան իւրաքանչիւր ժողովրդի գոյութեան այն տարրական սկզբունքը, թէ մարդիկ ամեն բանից առաջ իրանց ոտների տակ հող պիտի ունենան, պիտի ապրին ու աշխատեն իրանց ցեղակից հասարակութեան մէջ, եթէ միայն ցանկանում են նուիրել իրանց անձները, ծառայել են իրանց ընդունակութիւնները իրանց ազգի շահերին՝ այսինքն հարստահարուած ու խեղճ ժողովրդի բարօրութեանը: Պէտք է աշխատել, որ հանգամանքը օրէնք չը դառնայ: Չը պէտք է յափշտակվել կարճ ժամանակուայ յաջողութեամբ: Եթէ միևիթարեանները կամ ուրիշ դրանց նման հայ գաղթականները ապացուցեն, որ հայրենիքից հեռու պատահմունքով կարողացան և այժմ էլ կարողանում են տպրել, զարգացնել իրանց գրականութիւնը— թէև այդ չէ նշանակում, որ դժբա իրանց մտուոր կեանքի հետ միասին չեն կարող անյայտանալ մի սոհմանեալ ժամանակում ստիպուած

Թիւրքիայի մայրաքաղաքը Չմիւռնիայի հետ
միասին առաջինների կեդրոնն է, իսկ, ինչպէս
ձեռ յայտնի է, զլիաւորապէս Թիֆլիսը ուստի
հպատակ հայոց գինուէլիգէնցիայի մեծ մասի բնա-
կութեան տեղն է:

Արեւելեան և արեւմտեան հայ բարբառները
իրարուց մեծ, զգալի տարբերութիւն չունեն և
փոխադարձաբար հասկանալի են: Քացի այն
բանից, որ մայր լեզուն՝ կլասիկական գրաբարը,
մէկ է ու անփոփոխելի, որպէս կատարելագոր-
ծուած ու արդէն մեռած լեզու և որպէս
անսպասելի աղբիւր հարկաւոր ժամանակ միշտ
կարող է օգնել նորի զարգացմանը, մի և նոյն
ժամանակ հայ ժողովրդի մէջ պատուով լեզուի
տարրերը, որոնք ծառայում են որպէս հիմք մի
ազգի կենդանի գրականական լեզուին, հեռու
չեն միմեանցից: Թէև եղել են փորձեր միաց-
նելու այդ երկու բարբառները և մէկ ընդհա-
նուր գրականական լեզու ստեղծելու, բայց այդ
արհեստական ձեռնարկութիւնը չէ յաջողվել
մեր հայ ֆիլոլոգներին և չի յաջողուի, քանի
որ քաղաքական կեանքի պայմանները արգելք
կը դնեն և քանի որ այդ բարբառների ներկա-
յացուցիչները կը գտնվեն զանազան լուսաւո-

դուժեան ազգեցութեան տակ: Բայց թէ ժամանակով դրանցից որը կը գերազանցէ՝ այդ ապագայի գործն է: Այժմ այսքանը միայն կարելի է ասել, որ դրանցից առաջինը կամ արեւմտեանը աւելի հարուստ է ռոմանտիկական համեմատելով երկրորդի կամ արեւելեանի հետ, իսկ այս վերջինն էլ աւելի կենդանի ու աւելի կոնկրետ:

Հայոց նոր գրականութեան, լրագրութեան, մտաւոր շարժման, քաղաքական զարգացման օրինակատիւը անկասկած ծածկաստանի հայերին է պատկանում: Նրանք էին, որ առաջին անգամ հիմնեցին լրագիրներ ու ամսագիրներ, հրատարակեցին գրքեր ու գրքոյկներ, սկսեցին խօսել հայերի քաղաքական դուժեան վրայ՝ մի խօսքով՝ առաջին զարկը տուին հայոց մտաւոր շարժմանը, որի հակահարուածը (contre coup) զգացուեցաւ և ռուսահայտակ հայերի մէջ:

Մի կողմը թողնելով մեր այստեղի հայերի մտաւոր կեանքի զարգացման ուրիշ գործիչները՝ ինչպէս գրքերի տպագրութիւնը, թատրոնը, դպրոցական գործը, ազգային եկեղեցին, որոնք նոյնպէս ծառայում են հայերին ազգային զար-

գացման գործի մէջ, կարծեմ վերջապէս ժամանակ է, որ սկսեմ լրագրութեան մասին խօսել:

I

Եթէ չեմ սխալվում, 1847-ին էր, որ առաջին անգամ ռուսահայտապահ հայերի մէջ լոյս տեսաւ Թիֆլիսում առաջին հայ քաղաքական ու բանասիրական շաբաթաթերթը Կովչուս անունով: Այս մի նմանութիւն էր այն ժամանակուայ (որ այսօր էլ հրատարակվում է) կիսապաշտօնական Կովչուս ռուս չոր ու ցամաք լրագրի: Պէտք է ասել, որ մեր հայոց առաջին խմբագիրներին պ. պ. Յ. Կարենեանցին և Ս. Պատկանեանին լաւ յաջողվել էր այդ նմանութիւնը: Հայկական Կովչուսը փար չէր ընկնում ռուսական Կովչուսից: Արկուսն էլ միասին մեծ մասամբ պաշտօնական լուրեր, տեղեկութիւններ տպելով ուզում էին ընթերցողներ գրաւել և համակրութիւն ստանալ հասարակութենից: Եւ ոչինչ գործ չունեմ այն ժամանակուայ ռուս Կովչուսի հետ, բայց միայն կասեմ, որ եթէ նա գլխաւորապէս պաշտօնական թղթեր էր տպում իր էջերում, այդ շատ բնա-

կան էր, որովհետեւ դորա համար ստանում էր վարձ. կառավարութենից և կարելի է ասել, որ յատկապէս այդ բանի համար էլ նշանակված էր: Միայն չեմ հասկանում, թէ ինչու հայկական Կալէսը մի և նոյնը պէտք է անէր: Իմ կողմից անիրաւութիւն կը լինէր, եթէ չը լիշէի մեր Կալէսի միւս տուաւութիւնները:—Նւրաբանչիւր տարուայ սկզբին, առաջին համարում, հէնց առաջին էջի գլխին, ուր խմբագիրները սովորաբար իրանց սեպհական յայտարարութիւններն ու ծանուցումներն են տպում, մեր Կալէսը մի ինչ որ պատկեր էր տեղաւորում, որի նշանակութիւնը եւ չեմ կարողանում հասկանալ:—Այս պատկերը ներկայացնում է տկոյր, թեաւոր ծերունի մի մարդ սպիտակ մուրօքով՝ նստած ամպերի վրայ: Դորա գիմարը կանգնած է մի երեսայ նոյնպէս տկոյր ու թեւաւոր: Հորիզոնի վրայ երեւում է համաստեղութիւնը: Պատկերի տակ սկսվում է մի երկար ոտանաւոր հայոց հին լիզուով գրած, որ կարծեմ բացատրում է դորա նշանակութիւնը: Ենչ և իցէ, եւ ոչինչ չեմ հասկանում և բոլորովին չէի նեղանայ, եթէ մէկը ասէր ինձ՝ ներեցէք պարոն, ձեր խելքի բան չէ այդ,

Չր պէտք է մտանալ նոյնպէս **Կովչոսի** միւս
 էջերը, որոնք լրջում էին մեծ մասամբ անհամ-
 ոտանաւորներով, **Կախովի առակների շինծու**
Թարգմանութիւններով, անեկդտներով և ու-
 րիշ այսպիսի լրագրին անյարմար բաներով: Բայց
 գուցէ **Կովչոսի** միակ ծառայութիւնն ու արժա-
 նաւորութիւնն այն էր, որ վերջապէս հայ
 հասարակութիւնը փոքր ինչ բան կը կարդար
 իր մայրենի լեզուով: Այո՛, այդ այդպէս է, միայն
 այդ բանումն էլ **Կովչոսը** մեծ պակասութիւն
 ունէր՝ նա հրատարակվում էր գլխաւորապէս
 հին, դրարար լեզուով, որ հասկանալի չէ հա-
 սարակութեանը և մանաւանդ ժողովրդին:
 Սրանով հեշտ է եզրակացնել, թէ ինչ օգուտ
 կարելի էր քաղել այդ լրագրից և թէ նա իր
 գործունէութեամբ որքան կարող էր գրաւել
 հայ հասարակութեան համակրութիւնը: Առա-
 ծիս ապացոյց կարող է լինել այն հանդամանքը,
 որ յիշեալ լրագիրը երկու տարի միայն հրա-
 տարակվելով դադարեց: Աւելորդ կը լինէր խօ-
 սել և այն բանի մասին, որ մեր **Կովչոսը** առ-
 հասարակ զուրկ էր թղթակցութիւններից ու
 օրինաւոր, մշակուած յօդուածներից, որոնք

— Լուսին մը մեծիկոտնով ժողով «նահանգըլըմ» հ յարող
 ռոյալ ոչեռնըվ «նաղր» երկրյ ըրադրուքման զտիտի
 շտմոտոտհ յ զտիտուտիտակն : ասոր վմդղժիկոտնով
 զնո հոգն զվճեղով զվեղզտնո իոկրահոջմոմ
 — Լուսին իսկզմե ըլար վր մղկտնտարտ տնոնդտ
 մա «հ վրոնոմ ոչեռնըմ» զվժիկոտի տմաղ զվմե
 ճմդի ժղսմա «վմղղժիկոտնով ժողով զվնոժղոհ
 րապտմտնոտի րոջմոտե յ երկրյ ըման զվնոտնո
 զտղտրադտ ոչեռնոտ րտնտսղհ սչեռնոճմդի «նաղր
 երաւյմտի հոգոյրոթ վրոժ վր դտառտե զնոյա
 յրահամոտե զտղտմոմղղ «նաղր երաւյղլ մվմե
 ռոյղտտ յրահոմմտտոյոյոյսղ մաղեաղ : մչ եամոտի
 մա ոչեռնըվ յրահոտտոտի յ յրահոտտ մչ մղղղտա
 ռտնո զտիտիտոտոտհ յտեղտ տոռ յ յրահոջման
 զտղըրահոտոտոտհ եռն մչ յրահոյոյոյր Լոյղմոտե
 «նաղր երաւյմտնոտե վըլմղըլ մվ մղսմոտե եռն ոնո
 զտըլնոտե երրահանմչ «մեղտղղղմտղ . 8 : եղվ
 ռտնոտե մճմդի վ 8181 զժիկոնո «նաղր երահոտ
 րահոյ մմվեոմ «վեղտո յմդի ոչեռնըմ յրահոման
 զտիտոմտոմ զվնը զտահոմտի մմղղվեոմմոլ տմաղ
 յղոդհիսմա «մաեիթալ վեռնե Լղղղլ տոմով հ ժոնդե
 մը մա յրղ յրահոտի ող «վղղլ հեռի Զղղ
 «նաղր» : վմեոմ մարտմոտ հ յ մա վր յրայեոտի
 զղ զղղըրահեղեղե տղղթոմհղտ մաւմոմսիսո

առաջ էր: Անցել էր միայն մի տարի Առաջին
 դադարելուց յետոյ, որ գուրա եկաւ մի քա-
 հանայ մարդ՝ Հայր Գաբրիէլ Պատկանեանը, եթէ
 չեմ սխալվում, հայոց բանաստեղծ—պօէտ Գա-
 մառ.—Քաթիպայի հայրը, և, Առաջին ուղղու-
 թեան բոլորովին հակառակ՝ այսինքն աշխար-
 հաբար լեզուով, սկսեց հրատարակել Թիֆլի-
 սում Արարող քաղաքական, առևտրական ու
 բանասիրական շաբաթաթերթը 1850 ին: Եւ
 չը նայելով այս վերնագրներին՝ մեր հայրը լըց-
 նում էր իր լրագիրը, այո՛ թէև պարզ աշ-
 խարհաբար լեզուով գրած, բայց Աստուած
 գիտէ, թէ ինչ հին պատմութիւններով, բա-
 րոյական մեկնութիւններով, կրօնական—ծիսա-
 կան բացատրութիւններով և սրանց նման լրա-
 գրի ընաւորութեանը ամենեւին անյարմար յօդ-
 ուածներով: Թէպէտ պէտք է խոստովանել, որ
 հէնց այսօր էլ համանման դրուածները լա-
 տեղ են բռնում Էջմիածնի Արարողո՛ւմ: Հայր
 Պատկանեանի Արարողը այն բանով էր միայն
 զանազանվում Առաջինից, որ գրվում էր, ինչպէս
 ասեցի, աշխարհաբար լեզուով և աւելի կրօ-
 նական ուղղութիւն ունէր: Իսկ մնացած բոլոր

բաներում շատ նման էր հանգուցեալ Կալէփին՝
իր անդրանիկ քրօջը:

Քառասուն թուականների վերջերում և
յիսուներորդի սկզբներում, ինչպէս յայտնի է,
շատ հետաքրքիր անցքեր էին պատահում Ա-
րեմուաքի մէջ, մանաւանդ Յրանսիայում, ուր փե-
արվարի յեղափոխութիւնը հիմք էր դրել հասա-
րակապետութեանը, որ յետոյ՝ 1851-ին, Նա-
պօլէօն III-ի յանցաւոր ձեռքը պետական հարուա-
ծով ոչնչացրեց: Մեր Կալէփ ու Արարաք լրագրնե-
րում, որոնք հրատարակվում էին այդ ժամանակ,
ոչինչ յօդուած չենք գտնում այդ նշանաւոր
անցքերի մասին: Արարաքում ոչ թէ միայն
յօդուածներ, լուրեր չը կային այդ բանի մասին,
այլ մինչև անգամ հօտն էլ չը կար: Այն ինչ
Կալէփը երբեմն երբեմն, շատ հարեանցի կեր-
պով հաղորդում էլ մի քանի աննշան տեղե-
կութիւններ: Ել չեմ խօսում քաղաքական, տրն-
տեսական օրինաւոր յօդուածների բացակայու-
թեան մասին, յօդուածներ, որոնցով հէնց այսօր
էլ երեսուն տարուց յետոյ, հայ լրագրութիւնը
չէ կարող պարծենալ:

Երկու լրագիր՝ մէկը գլխաւորապէս հա-
յոց հին՝ շատերին անհասկանալի լեզուով

աշխարհական մարդկանց խմբազրութեամբ,
 իսկ միւսը մեծ մասամբ աշխարհաբարձ
 շատերին հասկանալի լեզուով հոգեւորական
 մարդու խմբազրութեամբ, (ինչ զօնա-
 րոստոս աէր Աստուած) ինչպէս տեսանք,
 միմեանցից շատ քիչ զանազանութիւն
 ունեցան և մէկը միւսից չը զերազանցեց: Ոչ
 լրագիրներն էին հասկանում հասարակութեանը
 և ոչ հասարակութիւնը լրագիրներին: Աչ մի
 տեսակ համերաշխութիւն, ոչ մի տեսակ կապ,
 փոխադարձ օգնութիւն չը կար հասարակու-
 թեան ու լրագիրների մէջ, ուրեմն և այն ժա-
 մանակուայ մամուլից օգտակար հետեւանքներ
 էլ չէր կարելի սպասել: Իսկ այսպիսի հետե-
 ւանքները այն ժամանակ միայն կարող էին
 արդիւնաւոր լինել, երբ լրագիրները ուսում-
 նասիրելով և մշակելով հասարակական էական
 հարցերը, կարողանային զարթեցնել մերոնց
 այն երկար ու խոր քնից, որ թմրեցրել էր
 նրանց: Այս կերպով միայն հայ լրագիրները
 կը կարողանային ձեռք բերել առհասարակ
 մի որ է մամուլի գոյութեան իրաւունքը և
 իրագործել նորա սրբազան պարտաւորութիւնը:
 Բայց համանման երեւոյթ չը կար: Արարապը՝ մի

տարի միայն ապրելով և չը կարողանալով
հաստատ հիմք ու համակրութիւն ունենալ
հասարակութեան մէջ՝ գաղարեցրեց իր գոյու-
թիւնը: Ինքը խմբադիրը այն համարմունքն
ունէր իր Արարտի վրայ, որ իր թերթը ոչ
լրագիր է և ոչ ամսագիր, այլ աւելի մի հա-
ւաքածու յօդուածների ժողովրդի մէջ ընթեր-
ցանութիւն տարածելու համար: Արժանապա-
տիւ հայրը մտանում էր առհասարակ լրագրի
նշանակութիւնն ու նպատակը և ի գուր էր
կարծում, որ իր Արարտը համակրութիւն առա-
նալով հասարակութենից մի և նոյն ժամանակ
կը կարգացուի: Հրատարակել մի ժողովածու
շաբաթը մի անգամ՝ ժողովրդի մէջ ընթեր-
ցանութիւն տարածելու նպատակով, հազիւ թէ
կը յաջողուէր այն ժամանակուայ հայ հասա-
րակութեան մէջ:

Ինչ կուգէ լինի, Արարտը մեղանում առաջին
փորձը՝ հեռեւաբար և առաջին քայլն էր կենդանի
պարզ լեզուի գործածութիւն մտցնելու պար-
բերական հրատարակութեան մէջ: Այս է ի
հարկէ հայր Պատկանեանի Արարտի միակ ու
գլխաւոր արժանաւորութիւնը:

ոչ այնքան յաճախ, այլ և այլ հրատարակութիւններ, ամսագիրներ, լրագիրներ, որոնց մէջ նկարագրուած էին լինում այնտեղ պատահող զանազան անցքեր, վիճաբանութիւններ (թէ քաղաքական *) և (թէ մանաւանդ զրահանական: Այնտեղի զրաբարներն ու աշխարհաբարների կռիւը, որ դժբաղդաբար մի քանի սահմանափակ հայ ուղեղները դեռ հիմայ էլ են շարունակում, վերջ չունէին և ի հարկէ ազդում էին և այստեղի հայերի վրայ: Թէ հեռուից լսվում էին և (թէ հէնց այստեղ էլ պատահում էին բաւական հետաքրքիր անցքեր կաթողիկ ու բողոքական հայերի մէջ, Սի. քանիսը սրանցից նորից մանում էին հայ—լուսաւորչական եկեղեցու գիրկը, իսկ միւսները աւելի ու աւելի հեռանում և այլն: Այս բոլոր հասարա-

*) Թէեւ այդ ժամանակ Տաճկաստանի հայերը դեռ եւս չունէին այդպէս անուանած ազգային—կրօնական սահմանադրութիւնը ազգային ժողովի նկատմամբ, որ, ինչպէս յայտնի է, ստացան 1860-ին, բայց այնուամենայնիւ վաղուց արդէն պատրաստվում էին մեծ քրեքիւղ քիչ պոռոզ տուղ այդ արտօնութիւնը, որ նրանց մտաւոր ու բողոքական զարգացման նկատման էր:

ւերայթրամեայով փոփոխեցան ռսիկայով կտա
 ռուհտիջտա մմկեոցոտ (զվ-0981) կուտու 7
 ռոնդտ զվթսդջ փոկոմքով զտգրքն փոկոմ ին
 զվ-3681 մս (զվ-8581) փոկոտուտ արհմ 7
 յոտյմդ ժոտգթրամեայով փոկոտգրքն զտ
 ռոտ մէջ զտքոցոտուտ ռսիկոմքով յոտոմքով
 ռջր փոկոտուտուտ 7 թ յ յոտոտիկուտ 7 թ մզ
 ռվթրսիկոմոտուտ 7 զտիկոմքոմտուտ իզմէ ամս
 տք յոտուտուտ զտ ամս 7 յոտգրքն 7-1981
 — 1858 — զթկուտ յոտնքով յոտոմտ 7 յոտ

ւոգրքովտուտ ռ յոգրքովտուտ զո յոտյմդ
 նկմտ յոտի փոկոմտուտ զտիկոմքով փոկոտ
 կտաոտուտուտ 7 զտգրքն զտնքն ռսիկուտ ռոյն
 ռջքոմտի փոկոմքով ռ յոտնքն յոտնքն զտնք
 յոտի 7 թ ռ յ յոտգրքն յոտյմդ մմք ին զտիկ
 ռոմոտուտ 7 ժոտյոտուտ 7 յոտ ռ յոտնքիկոտուտ
 ռոտուտ յոտ ռ յոտ մմս զտգրքովտուտ զտիկ
 ռոտ յոտիկի ուտ ռ յոտ յոտգրքն յոտ մմք
 ռ յոտ մմքովտուտուտ ռ յոտ մոտ զտգր
 ռսիկուտ մմքով յոտ կտոտուտ ռ կտոտուտ
 մս յոտնք զտիկոմքոմտուտ յոտ ռ յոտգրքովտ
 ռոտուտ 7 զտիկոմքոմտուտ յոտ ռ յոտնքն ժոտյո
 մոմոմքովտուտ նկմտ յոտնքն փոկոտուտ յոտ
 յոտնքն յոտնքն յոտնքն յոտնքն յոտնքն յոտնքն

Սոցա հրատարակիչն էր կարծեմ Համբ. Էնֆիան-
ջեանցը, այս անգրանիկը Թեֆլիսի այժմեան
հայ հրատարակիչների: Մոսկվայում լոյս է
տեսնում առանձին ուշագրութեան արժանի
և մեր նոր գրականութեան մէջ գեղեցիկ տեղ
ունեցող Հիասիրտայլ ամսագիրը (1858-ին), Լա-
զարեան Ծեմարանի պրօֆէսոր պ. Նազա-
րեանցի խմբագրութեամբ և ճառագիրը (1859-ին)
կրօնական—բանասիրական ամսագիրը հայր
Սեբ. Սեբեռնի: Աւերջապէս Ֆրանսիայի շքեղ
մայրաքաղաքից՝ Փարիզից թռչում, գալիս է
Թէոդոսեայ հայր Գաբրիէլ Այվազովսկու Մոսկու
Աղանին (1860-ին), ուր և շարունակում է իր
հրատարակութիւնը դարձեալ մի քանի տարի:
Ինչ քամբախտութիւն, Մասիսի կտմ Արարատի
աղաւնին ծնվում է Փարիզում և թռչում, գա-
լիս է Թէոդոսեայ, երբէք չը տեսած հայրենի հողը:
Բայց այդ ոչինչ, այն ժամանկաներում, և կա-
րելի է այսօր էլ, համանման ցնորքներով ապ-
րում էին հայերից շատերը...

Այս հրատարակութիւններից չորսը՝ Մէլան-
Հայտատմին, Հիասիրտայլը, Աստանէլը և Մոսկու
Աղանին գրվում էին զլիսաւորապէս աշխարհա-
բար լեզուով, իսկ մէկը միայն՝ ճառագիրը, գրաբար:

Ուրիշ խօսքերով առաջնները հանդիսանում էին որպէս օրդան աշխարհաբարեան կուսակցութեան համակից մարդկանց, իսկ այդ վերջինը իր ծերունի խմբագրի հետ միասին՝ զրաբարեան։ Ցաւալի երևոյթ. վիճում են այն բանի մասին, թէ ինչ լեզուով պիտի խօսեն ներկայ հասարակութեան, կենդանի ժողովուրդի հետ, որ հասկանայ իրանց։ Պէտք է թերթեւ մի առ մի այդ բոլոր հրատարակութիւնները և կը տեսնենք, որ այդպէս անուանած լեզուադիտական խնդիրների վրայ ահագին, մանրամասն յօդուածներ, պօլէմիկներ, մինչև անգամ բառազննութիւններ մեծ տեղ են բռնում զրանց էջերում։ Եօդուածներ, վիճաբանութիւններ, բառազննութիւններ, որոնք լեզուադիտական ամեն տեսակ գիտնական մեթոդից զուրկ և անկարգ գրուած լինելով, կարող էին կարգացվել դուցէ սխալատիկների մի որ և է ժողովում։ Ճշմարիտ է, թէև վիճաբանութիւնն ու կռիւը երկար չէին կարող տևել, որովհետև մէկի դէմ չորսը կային կանգնած, բայց այդ չորսն էլ, բացի մէկից՝ Հրապարակչից, թէ լեզուի մշակութեան մէջ, թէ իրանց յօդուածների բովանդակութեամբ և թէ իրանց ուղղութեամբ շատ պահպանողական

մէր պոնգզա՞ն զրթիւնդեւո շղիւն 'հիւնդոմոմիւն
վիտոմ 'պիտոմր մմսսմ մս կրգոտի զնոմր մդոմոմ
պիւջոտսո զվջոտսո պիտոյր վմիւնդոմոմնոմ եմ
պիւջոմթիւնիւմոտոմն զոտիւմգոմմոտո ոմո Նկոսոմ
զմոմոմիւմ ' մոմոտոտոտոմոմոմ պիւնիւ Նկոտոմ
հիւ ' պիւննմիւթիւմ յիւ վիւնոմջոմն մի ոմ

։ մոմզոմթիւնիւմոտոմն
ոմր յ ոմոտա պիւն ննն մզոմիւթիւմոմի զոտիւմիւն
կիւնիւնիւն զպոմոմոմ ' զրթիւննպոմ ' լոմոմիւն
։ մոմիւթիւմ մի մզոմթիւնիւմոտոմն Նկոնոմիւն ոմ
վիւն վիւնոմ մս ' նմոմիւմ յ (նոմոմ մի իւնիւն
մոմոմն մս ' մի զոմննոմն ոմ, պիւմոմ) Նոմոմ
։ մոմիւննմիւթիւմ ' մոմիւնն զոմիւ ոմոմ մս
' իւն զոմոմոտոմ ոմնոմն իւննիւ մոմննմոմն
հիւ ' մի յոմոմոմոտոմ ոմ, իւննիւ զմի զոմոմ
։ մոմն մի յոմոմոտոմն իւննիւ մի պիւն
։ մոմննմիւթիւմ մոմնն իւննիւննոմն յ իւն
իւննիւնն ' իւննիւնն միւնիւ հիւ ' մոմ
զոմիւնն միւն միւննիւնն իւննիւնն զմի յոմոմ
մոմ ' իւննիւնն միւննիւնն իւննիւնն իւննիւնն
նոմն իւննիւնն ' (parti de l'ordre) (parti de l'ordre)
զոմիւննիւննիւննիւննիւննիւննիւննիւննիւնն
։ մոմննիւննիւննիւննիւննիւննիւննիւննիւնն

հայ հասարակութեան վրայ իրանց տկար դոր-
ծունէութեամբ: Չը նայելով որ արդէն բաւական
տարիներ էին անցել մեր լրագրութեան սկզբնա-
ւորութենից, այնուամենայնիւ այս հրատարա-
կութիւններն էլ այնքան չը հասկացան լրագրի
նշանակութիւնը առհասարակ և շատ քիչ բա-
նով զերազանցեցին իրանց նախորդներին՝ կով-
չասից ու Արարաթից: Ի հարկէ այդ նոր պարբերա-
կան հրատարակութիւնները կարող էին համարվել
որպէս հեռւանք, որպէս պահանջ վերստ յիշած
հասարակական երևոյթների, — և իսկ որպէս
այդպէս էլ պէտք է լինի, — բայց ի՞նչ անես,
որ մեծապատիւ խմբագիրները՝ փոխանակ հաս-
կանալու լրագրութեան նպատակը, փոխանակ
հեռւաբար դործելու այդ բանում և փոխանակ
համապատասխան գտնուելու իրանց հրատարա-
կութիւնների ծնող հասարակական պահանջ-
ներին, մեծ մասամբ յարմարեցնում էին իրանց
թերթերը, չեմ ասի իրանց անձնական կրքերին
ու շահերին, — որ դուք է խիստ և միանգամայն
անարդար լինի — այլ աւելի իրանց դրական
նսկան զեղեցիկ ճաշակներին:

Ասածիս ապացոյց կարող է լինել այն հան-
գամանքը, որ մեր հայր Մանգինեանցը իր գըլ-

խաւոր աշխատակից Առաքել վարժապետ պ. Արարատեանի հետ միասին սիրելով հին պատմական (?) ու մանաւանդ կրօնական — աստուածաբանական գրուածներ մեծ մասամբ հէնց զլրանցով էլ լցնում էին իրանց լրագիրը: Մեղուի խմբագիր Տէր Ստեփան հայրը, որ Կովկասեան սարերի այն կողմը* բնակւող հայերի մէջ իրանից աւելի հմուտ աստուածաբան չէր գտնում, որ կեանքի գլխից բոլոր երեւոյթներին վրայ ունէր իր սեպհական անմեղ թէորիաները և որ միանգամ ապացուցեց, թէ Պետրոս առաքնալը չէր զնացել, ոչ թէ կարողացաւ մի նոր ձև, նոր ընթացք տալ լրագրութեանը, այլ մինչև անգամ գնում էր նորա հին ճանապարհով: Միայն գրականական մի նորութիւն կամ, եթէ կուզէք, հնութիւն մոցրեց նա լրագրութեան մէջ: Շատ անգամ, երբ ուզում էր ապացուցանել կամ հաստատել մի որ և է կարծիք, միտք՝ իսկայն դիմում էր Սուրբ Գրքին կամ սուրբ հայ-

* Շատ կարելի է, որ տէր հայրը Կովկասեան սարերի այս կողմն էլ չէր գտնում իր նման աստուածաբան, րայց ի հարկ է այդ չէր կարող ասել, որովհետեւ Կաթողիկոսը էջմիածնումն է բնակւում:

րերի գրուածներին և քաղուածներ անելով առաջ էր րերում ապացոյցներ, հաստատութիւններ, և համանման օրինակներով ջրում էր իր հակառակորդներին տաւածները: Այստեղ այն էլ պէտք է աւելացնել, որ դամբանական ծառերը մանաւանդ, չը զիտում ինչու, հաշիւ եկան և, մի և նոյն է ում գերի զմանի վրայ էլ կուգէ ասիկին և ում ասած, շարադրած էլ լինէին, միշտ տեղ էին գտնում, ինչպէս հանգուցեալ հայր Մանգլինեանցի լրագրում, նոյնպէս և այն ժամանակուայ միւս պարբերական հրատարակութիւնների մէջ:

Ինչ որ վերաբերում է հայր Մանգլանին, կարծեմ, աւելորդ է ասել, որ նորա դրականական ծաշակը զարգացել էր մեր հին գրականութեան ազդեցութեան տակ: Ան նա՝ հեռուաբար վարվելով իր ծաշակի հետ, հին լեզուով էլ տպում էր իր ձառնաշաւ ամսագիրը՝ կարծելով գուցէ, թէ ինչ որ հին լեզուով է գրվում անոր է և գեղեցիկ, թէ կուզ այդ գրուածը լինի մի ճշմուն, մինչև անգամ մի յիմար բան: Արժանապատիւ ծերունին, թէև իր գործունէութեան վերջում տեսնելով և համոզուելով, որ իր ամսագիրը ընթերցողներ չունէ, որ անկարելի է ժողովրդի

յօգուածներին, հառաչական — ազգասէր ան-
համ քարոզներին՝ խեղդում էր ուրիշ աւելի հար-
կաւոր հարցերի մասին գրուածները, որոնք
ոչ այնքան բազմաթիւ, ոչ այնքան ժամանակա-
ցից և ոչ էլ այնքան նշանաւոր էին։ Եթէ
մէկը վերցնի *Առաջին* համարները, որ տա-
րուանը կուգէ լինի, մի և նոյն է, և ուշադ-
րութեամբ աչքի անցնէ, կը տեսնէ, որ բոլոր
գրուածները վերաբերում են հայերին և համա-
րեալ թէ ոչինչ խօսք չը կայ օտարների մասին,
որ անկասկած կարող էր կրթողական նշանա-
կութիւն ունենալ հէնց այն հայերի համար,
որոնց ամբողջապէս նուիրուած էր այդ ամսա-
գիրը Ճմարիտ է, կ'երևան երբեմն և
այնպիսի բաներ, ինչպէս պ. Գիլգոյի «Եւրոպայի
քաղաքակրթութեան պատմութիւնը» թարգմա-
նաբար, բայց ի՞նչ անեա, որ *Առաջին* ընթերցող-
ները ծանօթ չը լինելով եւրոպական կեանքի
հետ — գոնէ Մարկոս Աղաբէգեանի ամսագիրը
չէր արեւ այդ —, պիտի կարդային «Եւրոպայի
քաղաքակրթութեան պատմութեան» լոկ թարգ-
մանութիւնը, գրեթէ ոչինչ չը հասկանալով, ո-
չինչ օգուտ չը քաղելով նրանից։ Ուրեմն այս
թարգմանութեան երեւոյր, ոչ թէ չէ բացասում

հրատարակութիւնները միշտ այն բանի վրայ էին գտնուածում — ինչպէս որ անում են և այժմեան խմբագիր-հրատարակիչները — թէ հայ հասարակութիւնը չէ հրապարկում իր մայրենի գրականութեամբ, քիչ կամ գրեթէ բոլորովին չէ կարդում հայ լեզուով գրուածները ուրեմն և իրանց հրատարակութիւնները: Իսկ այս անվիճելի, եթէ կուզէք, հակահասարակական երեւոյթը իր բնական պատճառներն ունէր, որոնց հիմնական քննութիւնն ու ճշմարիտ բարձունք չենք գտնում մենք ոչ այն ժամանակուայ և ոչ այժմեան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ: Բաւական չէր միայն գտնուածիւ: Թող մեր մամուլը իր դործունէութեամբ, իր բռնած ճանապարհով, իր ընտրած մեթոդով, վերջապէս իր բովանդակութեամբ հետաքրքրէր, զբաղեցնէր և, եթէ կարող էր, օգուտ տար մեծ մասամբ օտար լեզուով խօսող այդ հայ հասարակութեանը և այն ժամանակ, այն ժամանակ միայն, այդ անկանոն, խառնուրդ անբնական երեւոյթի, այդ անտարբեր, սառը վարմունքի գրկխաւոր մեղքը, աններելի մեղքը բարձուած կը լինէր նոյն իսկ այդ շնորհալի հասարակութեան վրէժն: Սակայն, ինչպէս տեսնում ենք, մեր մա-

մուլը ոչ թէ կարողացաւ ունենալ մի այլալիսի փրկարար շնորհք, ոչ թէ կարողացաւ ծառայելով բաւականացնել հասարակական իսկական պահանջները, այլ և տասնուհինգ տարի գոյութիւն ունենալով, լիովին չը հասկացաւ մեր այսօրի հայերի, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հոգեբանութիւնը լրացրութեան վերաբերութեամբ: Եւ, կարծես պատմական աւանդութեանը հետեւելով՝ կամենում էր նա նմանակել հին, կլասիկական հայ գրականութեանը, որ ինչպէս վերեւ էլ ասեցի, հայ մոգական իրական կեանքի հետ ոչինչ սերտ կապ չառնէր և չէր էլ կարող ունենալ իր բռնած ընթացքով:

Մի պարբերական հրատարակութիւն գրովումէր գրաբար լեզուով, միւս լրագիրը աշխարհաբար և մինչև անգամ բոլորովին սահմանափակ, տեղական բարբառով, երրորդը ընտրում էր միջին գեղեցիկ ծանապարհը, չորրորդ ուղղում էր միացնել արևելեան ու արևմտեան հայ բարբառները, հինգերորդը իր համար մի առանձին լեզու էր մշակում և այլն: Եւ հարկ է հայոց մամուլը այս կերպով ոչ առաջադիմութիւն կարող էր անել և ոչ էլ հաստատ հոգ պատրաստել ազապայ հրատարակութիւնների

ոչեւելի՝ « եկզք լայրատուն մազ մպղջտարանն զյգժ
-մպ զվնչ յրահտատուն ճշր վնախտալուովչ մա Նդոու
չ ժոնիո յգժ : մպղջտարանօ՛ր րանեա ճտրահտնչ
լուպմզմոմպի՛ն զվժիւտպի Նանալըմ զտիտիտմառ
-տնչ րա զտիտժոնեաժ՝ եկիտիտուտրաք ճշր մկ տու
մչիտաղանուն « կտուտոմպի վմպղջտարանն Նվմա զտի
-տիկլառնի կտառվ զտրու եղամո յ վմդսուք վզօմ
-չեկմց ճլայ յ ճշր վալմզվմ ճլան Մա յրահտիկոսն
լպա րասղչ եկզք լայրատունտնչ լուչ րվլտրեառ
տու մչրահտմոտտոմչ մչ ճլպ « մղավ լայրահտու
-սպջ մտրմոմտիտատնու յրչեառճտառ զտրուտրտնչ
մչրահտնօ՛ր ոչիտառնառյառ զվնախտալուովչ վնդադմ
-տեառն մօռչճլամո լու մա « ճ վնպմտի տառ
.....մմպղջվմ լայրատունտոմչ զտիտմպժմոն վմիմպ
չ յ մա վր կտմոտտնչտու զպպլ ճ ժոնիո ճտմվառ
զվմա՝ զվիտատնու ժմառ րա կվնգեդե զնո Նդոու
յ Նդոու զվլլայրվեառճտառ ճշր լամոն մչչ մա
ժ՝ ճնչրահտառյառնչ՝ ժրադ լայրահտնդոնաժ վմպղջտարան
-օ՛ր զտիտառնառնառն — կվառոնօվո՛ « զտիտնա
-ռոմ յ զտիտառնի՝ զտիտրատնո մկ մղավ լայրահտմ
-մլ Նարն յառվզտոմմառ յառվչջ մառո՛վ մահգլ
հանոչ՝ « կմահն եկմպղջտարանօ՛ր տչրտեա « վնչ
-տառ զվնառնառք՝ մկադ լայրահտիտոնչ եկիտիտուտր
-առք՝ զտիտնառն մկ մահտնչնըմ՝ մահտոզվմց մտրտնչ

Ֆրանսիական յեղափոխութեան, Նապոլէօն I-ի և մինչև անգամ Գարիբալդիի մասին :

Մոսկւայի ամսագիրը իր հրատարակման մանաւանդ առաջին տարիները, ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է, բաւական պակասութիւն ունէր կրիտիկական — մատենագրական բաժնի մէջ, թէև ընդհանրապէս յօդուածներ պակաս չէին նորան լրացնելու տնտեսւորի այդ բաժինը : Թոյլ տուէք ինձ առաջ բերել այստեղ պ. Խմբագրի «Ծանուցումը», որ ոչ թէ միայն արդարացնում է իմ ասածը, այլ և որպէս անկեղծ խոստովանութիւն ցոյց է տալիս խմբագիր — հրատարակչի երախտագիտութեան արժանի գեղեցիկ յատկութիւնը, որ և կարող է հիանալի օրինակ լինել այժմեան մեր հայ լրագրութեան մէջ զործող մարդկանց համար : Ահա թէ ինչ է ասվում այդ ծանուցման մէջ

«Հիւսիսամայի հրատարակողը չունի նիւթի պակասութիւն, մանաւանդ թէ մի գեղուն, թաւաթաղուն առատութիւն, միայն թէ բանադէտ աշխատաւորք պակաս են նորան. մի ընդհանուր «թշուառութիւն է մեր ազգի մէջ, եւրոպական լիզոններ գիտցող մարդերի ամենեւին պակասութիւնը, և ի՞նչ կարելի է անել մեր օրերում մի

պէզուով միայն գործ կատարել, այսինքն լոկ ուր
 ստեղծում, թէպէտ արդարեւ և այս մեծ բան է
 «մեր հայերի մէջ, միայն թէ լինէին ընտիր թարգ-
 «մանիչք այդ լեզուի մէջ եղած ականաւոր բա-
 «ներին: Արիտիկական բաժինը Հիւսիսային —
 «շատ ցաւելով ասում է հրատարակիչը այս խօս-
 «ւքըս — յետ է մնացել մինչև այսօր նոյնպէս
 «անձեռնհասութեան պատճառով, և այս մեծ
 «կորուստ է ազգի համար, որովհետև կրիտիկայի
 «պակասութեամբ շատ ու շատ գրուածք, շատ
 «ու շատ անհիմն և կամամտածական կարծիք
 «եղևելի խնդիրների վերայ անփորձ մտորների գրո-
 «ւից արձակ համարձակ լոկ են տալիս մատենա-
 «գրութեան մէջ, և ոչ ոք դոցա ճանապարհը
 «սխալում չէ բանադիտութեամբ և յօգիկական
 «վերլուծութեամբ: *

Այս, ինչպէս ասում եմ, մի անկեղծ խօս-
 «առվանութիւն է պ. Նապարեանցի կողմից և հէնց
 «գրանով էլ աւելի բարձրացնում է իր ամսագրի
 «նշանակութիւնն ու իր խմբագրութեան սրա-
 «տաւորութեան հասկանալը, ոչ թէ միայն այն
 «ժամանակուայ, այլ թէ կուզ հէնց այժմեան

* Տես «Հիւսիսարեւել», 1861 տ. № 11:

պարբերական հայ հրատարակութիւններէց: Անշ
կուղէ լինի, պէտք է վերջել, որ Մասիկայի մեր
ամսապիւրը ի դուր չէր կրում իւր վրայ, թէեւ մի
փոքր մեծամիտ (pre'tentieux), բայց գուցէ իւր
ժամանակին յարմար վերնագիրը այսինքն «օրա-
դիր քնդհանուր ազգային լուսաւորութեան և
գաղափարակութեան»: Պատուելի պրոֆէսորը
արժանաւոր հեղինակին յատուկ խօսքերով
իրաւամբ ասում էր՝ «մի օրագիր յառաջ ասանել
այնպիսի Խոսիտւած հիմքի վերայ, որ անխափր ինչ
որ պատահեց, քնդունէ իւր մէջ, նպատակ առնելով
իւրեան ընթերցողներին տգիտութիւնը, դուրան մէջը
յանձնառու չենք, որովհետեւ այդպիսի մասն-
նագրութիւնը ամենեւին քնդդէմ է մեր ակոր-
ժակին և մեր սովորութեանը»: Աւ. սրտնից յե-
տոյ աւելացնում էր՝ նա և՛ այս օրինակելի խօս-
քերը՝ «թող ազգը լինի տգէտ, բայց նա մնում
է մեզ միշտ յարգելի, և մեր պարտականու-
թիւնն է ուսուցանել նորան, բայց ոչ մոլորեց-
նել նորան, և կերակուր տալ նորա տգիտու-
թեանը»: Այս գեղեցիկ խօսքերից և հիւս-
նայելի համարները ուշադրութեամբ աչքի անց-
նելուց յետոյ՝ մեզ թվում է, որ պ. Նազարանյը
միւս բոլոր խմբագիր — հրատարակիչներից ա-

ւելի լաւ իրագործեց իր պրօգրամը*՝ ունենալով իր մօտ այսպիսի տաղանդաւոր, հասկացող, աշխատակիցներ, ինչպիսի էր արժանայիշատակ հանդուցեալ Սիքայէլ Նալբանդեանցը։ Սորա սուր ու գեղեցիկ գրչեց բղխածը ամեն գրուածից առաջ էր կարդացվում Հիւսիսափայլէ մէջ։ Իսկ այս ամէնքը գիտեն, թէ ինչու, — Նալբանդեանցը հայոց Դօբրօլիւբով էր . . .

Հիւսիսափայլէ, գուցէ և դիտմամբ, չը կամենալով կամ ստիպուած չը կարողանալով բոլորովին հեռանալ մեր ամբողջ լրագրութեան մէջ երևող զրականական հոսանքից — արդէն գիտենք, թէ ինչով էր ղբադում մեծ մոտամբ մեր մամուլը — ապացուցեց, որ համանման, գուցէ անժամանակակից, բովանդակութեամբ էլ կարող է հետաքրքիր լինել պարբերական հրատարակութիւնը, կարող է կարդացվել, ազդել, միայն թէ չը գործածէ միջնադարեան այլաբանական ոճը, եկեղեցական հին քարոզների ձևերը և,

* «Հիւսիսափայլի» պրօգրամը, որ համառօտապէս իւրաքանչիւր գրքոյի ըամակին էլ էր տպվում, հետեւեալ բովանդակութիւնն ունէր՝ պատմական, ուսումնական, դրականական եւ կրիտիկական։

Հետեւելով ժամանակակից գիտութեանը՝ ձինչ-
քան որ ինքը դորան վերահասու էր եղելը, աշ-
խատէ վնտռել ճշմարտութեան ուղիղ ճանա-
պարհը : Պ. պրօֆէսօրի ամսագիրը կարող է
պարծենալ և այն բանով, որ նա ունէր առ-
հասարակ ազատամիտ ուղղութիւն՝ հակառակ
մինչև այն ժամանակ հրատարակող բոլոր լրա-
գրներին ու ամսագրներին :

Եւսիստօյւլը, կարելի է ասել, բաւական
ազդեցութիւն ունեցաւ հայ հասարակութեան
վրայ և շատերին դաստիարակեց : Նա ոչ թէ
այնպիսի սաստիկ յարձակողական և մինչև ան-
գամ հայհոյական ձևերով էր առաջ տանում իր
գործը, ինչպէս որ անում են մեր այժմեան հայ
լրագիրները, այլ այո՛ թէև նոյնպէս յարձակո-
ղական, բայց աւելի ծանր, համոզեցուցիչ կրի-
տիկական եղանակով՝ աչքի աւջեւ ունենալով
հայ հասարակութեան դրութիւնը. . . Ի հարկ
է, թէև առհասարակ լաւ չէ, որ պարբերական
հրատարակութիւնը դաստիարակչի պաշտօն կա-
տարէ, որովհետև նա նշանակուած է ծանօթացնե-
լու իր հասարակութեանը ժամանակակից կեանքի
հետ, այո՛ իր սեպհական դատողութիւններին,
հայեացքներին հետ միասին, բայց այնու մմենայ-

ՌՆՆՈՒ ԽՆԿԻՐ ԿԵԼՈՎ ԵԿԵՐՈ ԻՎԺՆԱՅԻՆՆ ԼՈՍԳԺ
ՇՐԱՆՆ ԿՈՐՈՒՄԱՆԵՐ ԼՈՍԻ ՎՎԵՆԻԾՆՆ ԿՈՒՄՈՎԻ յՈՒՆ
ՐԴՈՒ ԿՂԾՈՒՄ ԵՐԱԿՈՒՆԵՐ ԺԱ ԿՎԵՆԻԿՈՎԻԿՆՆ

պանելով ազգային — ժողովրդական եկեղեցու սկզբունքը (պրինցիպը)՝ այն իրական միաբն էր յայտնում, որ հայերի կրօնական պարտաւորութիւնները չը պիտի սահմանափակվեն եկեղեցական, դաւանական ծէսերի ու ձևերի մէջ, այլ ընդհակառակը՝ պիտի ծառայեն զարգացնելու, ազնուացնելու մարդկային հոգու ընդունակութիւնները . . . Այդ պատճառով պ. պրոֆէսորի ամսագիրը ցանկանում էր տեսնել հայ հոգեւորական ամբողջ զասը փերանորոգուած՝ համաձայն մեր ազգութեան պահանջների ու պայմանների։ Հիմա էր, որ առաջին անգամ, որպէս պարբերական զրգան, յայտնեց այն միաբն, թէ Աւետարանն ու եկեղեցական ուրիշ գրքերը պիտի կարդացվեն հասկանալի լեզուով և կենդանի խելացի խօսքը մանաւանդ պիտի լըսուի մեր եկեղեցու պատերի մէջ, թէև Մշակը, չը գիտես ինչու, իրան է ուղղում սեպհականացնել այդ նորութեան լինիցիատիւնը։ Իսկ, աւելի ծշմարիտն առած, դեռ Հիմա էր ու Մշակը շատ առաջ առաւելապէս Աւետարանը աշխարհաբար լեզուով արդէն թարգմանուած, հրատարակուած ման էր գալիս մինչև անգամ ժողովրդի մէջ։ Այդպիսի մտքերի յայտնելը

էժան չը նստեց Հիւսիսափայլին : Մեղուն և ուրիշ սորա նման հրոտարակութիւնները անուանեցին Մոսկփայի մեր ամսագրին, ինչպէս որ ընդունված էր այն ժամանակ, բողոքականութեան օրդան և հետևաբար պ. Նազարեանցին էլ՝ բողոքական : Սկսուեցաւ ի հարկ է պօլէմիկ, որի մասին չ'արժէ խօսել, որովհետև ի զուր կ'ապացուցանենք, որ յետադէմները մեզանչում էին ժամանակակից ոգու դէմ : Բացի զրանից նոյն իսկ պօլէմիկն էլ այնքան գեղեցիկ, մաքուր չէ՝ մանաւանդ Հիւսիսափայլի հակառակորդների կողմից :

Հիւսիսափայլը, չը բաւականանալով այդ լոկ առաջարկութիւններով՝ առաջ էր բերում իր էջերում պատմական, կրօնական — փիլիսոփայական բովանդակութեան այնպիսի յօդուածներ, որոնք կարող էին նպաստել վերանորոգման գործին : Այդ ամսագիրն էր, որ մեզանում առաջին անգամ չուզեց խորութիւն անել լուսաւորչական, կաթոլիկ ու բողոքական հայերի մէջ և մեծ, առաջնակարգ նշանակութիւն ընծայել մայրենի կենդանի լեզուին ու ազգութիւն կազմող հասարակական, ժողովրդական ուրիշ աւելի նշանաւոր, պօրաւոր տարրերն ինչպէս հայրենի հողին, ազգային դատախարակութեանը, եւրո-

սրական լուսաւորութեան մտցնելուն հայ ազգի մէջ և այլն, և այլն: Այս կերպով կարելի էր յուսալ որ ամեն տեսակ կրօնական — դաւանական երկպառակութիւնները ոչնչացնելով, անյայտանալով ազգի միջից՝ վերջապէս կ'զատվէն հայերը անօգուտ միջնադարեան վիճաբանութիւններից, մոլեռանդ ֆանատիկոսութենից և ապահով ու հաստատ քայլերով առաջ կ'երթան ճշմարիտ քաղաքակրթութեան անսահման ճանապարհի վրայ

Էթնոթափայլը՝ օգուտ քաղելով հին ու նոր՝ ամեն տեսակ հայ հրատարակութիւններից, զանազան հայ բարբառներից, վերջապէս հայոց հին կլասիկական լեզուի հարստութենից ու նոր ժողովրդականի անկանոնութենից, փոքր առ փոքր սկսեց մշակել նոր գրականական լեզու՝ հրատարակելով իր էջերում ամեն տեսակ յօդուածներ գիտութեան գրեթէ բոլոր ծիւղերին վերաբերեալ: Այս կերպով նա կարողացաւ գերազանցել թէ լեզուի մշակութեան մէջ և թէ ուրիշ բաներում՝ ոչ թէ միայն ռուսահպատակ հայերի հրատարակութիւններից, այլ և ճաճ կոստանի հայերը չունէին նորա նմանը: — Բայց այստեղ պէտք է նկատել, որ լեզուի մշակու-

Թեան գործի մէջ պ. պրօֆէսոր Նազարեանցը սկսեց խիստ վարկել և կենդանի լեզուի ձևերը, դարձուածները զրեթէ միշտ որոշեալ կանոններին ենթարկել. կանոններ, որոնք սովորաբար օրդանական կապ չեն կարող ունենալ կենդանի ասացուածների հետ: Շատերը ասում էին, որ հայ լեզուն մշակում է նա դերմանական լեզուի ազդեցութեան տակ՝ և իր ճաշակի համեմատ այդ լեզուի ոճն ու ձևը յարմարեցնում է նորան, ինչպէս և իրաւ մասամբ երևում է այդ բանը Մոսկովյի ամսագրի շատ գրուածներից: Սակայն եթէ այդ այդպէս է, եթէ իրաւ պ. Նազարեանցը՝ խիստ կանոններին ենթարկելով մեր լեզուն, հետեւաբար էր վարվում իր գործում՝ կարծեմ գիտար չէ բացատրել գորա պատճառը: — Նա Մոսկովում ապրելով բոլորովին հեռու էր հայ ժողովրդի կենդանի լեզուի հոսանքից, ժողովուրդ, որի հետ ապրողը, անմիջական յարաբերութիւն ունեցողը միայն կարող է լեզուի կենդանի, թարմ ձևերը սեպհականացնել իրան: Ուրեմն կամայ ակամայ նա ստիպուած էր իր համար, եթէ կարելի է ասել, «կաբինէտի» լեզու ունենալ, ինչպէս որ ունեցաւ էլ Բայց ի հարկ է ինչ որ վերարերւում է այժմեան մեր գրականա-

կան լեզուին՝ համեմատելով Հիսթորիայի, եթէ կարելի է այսպէս խօսել, «ակադէմիական» լեզուի հետ՝ անկասկած ունի պարզ, աւելի թեթեւ և քերականապէս աւելի կանոնաւորված է։

Ինչ կուզէ լինի, Հիսթորիայը մի նոր, ուրախարի երևոյթ էր հայ նոր գրականութեան մէջ և իր եօթը տարուայ գործունէութեամբ բաւական դործ կատարեց՝ ուղղելով հայ ընթերցողների գրականական փշացած ճաշակը թէ ինքնուրոյն, սեպհական և թէ մանաւանդ թարգմանական գրութեան։ Այս վերջին յօդուածները թարգմանութիւնները, մեծ տեղ էին բռնում Մոսկովայի ամսագրի մէջ, որ գրեթէ կանոնաւոր կերպով ծանօթացնում էր հայերին արեւմտեան ազգերի գրականութեան արդիւնքների հետ։

Անշուշտ ընթերցողը մինչև հիմայ կը նկատէր արդէն, որ Հիսթորիայը իսկապէս հանդէս (revue) չէր քաղաքական ու հասարակական երևոյթների, այլ իր բովանդակութեամբ աւելի շուտով ընտիր յօդուածների «հաւաքածո» ընթերցանութեան համար։ Մի քանի մարդիկ ասում են, որ պ. պրօֆէսորը դադարեցրեց իր ամսագրի հրատարակութիւնը բաժանորդների սակաւութեան պատճառով, իսկ ուրիշները, որ

աւելի հաւանական է երևում, առաջ են բերում զանազան տխուր պատճառներ . . .

Ի՞նչ կարող եմ ասել Թէոդոսիայի Մասեոյ Աղաւնի կոչումով ամսագրի մասին, որ իր լայն, ընդարձակ պնդումով և բազմակողմանի վեր- նագրներով ինչպէս Թեմական (Չ) բարոյական, բանասիրական, ուսումնական, քաղաքական և այլն, և այլն՝ չի կարողացաւ և չէր էլ կարող մրցել Հիսթորիոսի հետ, այլ աւելի նմանվում էր մեր միւս հրատարակութիւններին: Միտման ամ- սագրի (այսպէս էլ էր կոչվում այդ ամսաթերթը) խմբագիր — օվերսիտոյը հայրը, Միսիթարեան միաբանութեան նախկին եղբայրներից մէկը լի- նելով, իր բազմակողմանի հմտութեամբ չէր կա- ռողանում այնպէս թոյնել իր Աղաւնին, որ մօ- տենայ ուրիշ՝ գուցէ և հակառակ, ճանապարհով ու քայլերով զնացող Հիսթորիոսին: Միւս կող- մից պէտք է վկայել, որ Աղաւնին՝ իր կարողու- թեան ու հասկացողութեան չափ մեր պարբե- րական միւս հրատարակութիւններից, աւելի էր զբաղվում ժամանակակից հասարակական ու մա- նաւանդ քաղաքական հարցերով: Ի հարկ է ա- լելորդ է ասել, որ կրօնական խնդիրները իրանց կարգով գնում էին: Միտման ամսագիրը կամ Մա-

«Էս Աշտնին Փարիզից յետոյ Թէոդոսիայում մտն
վեց տարի դոյութիւն ունեցաւ և գլխաւորա-
պէս Հայր Այվազովսկու օրդանն էր, ուր և մեծ
մասամբ ինքը վարդապետ հայրն էր աշխատում:
Հայր սուրբի գրուածներէ մէջ ուրիշ բաների հետ
նշանաւոր են մանաւանդ Առիւծի առակները
Թարգմանաբար*, որոնք, ինչպէս վերև էլ ա-
սեցի, թէև լրագրութեանը բոլորովին անյար-
մար նիւթ են ներկայացնում, բայց որպէս գե-
ղեցիկ Թարգմանութիւն և մինչև անգամ կար-
ծես ինքնուրոյն գրուած, շարագրութիւն —
թէև Խրիմի հայ ժողովրդական բարբառով —
կարող էին տեղ ունենալ Մասեայ Աշտնու թւերի
վրայ: Սա շատ սիրում էր նոյնպէս զանազան
անեկդոտներ, փոքրիկ պատմութիւններ և վեր-
ջապէս այն՝ ինչ որ հիմայ անուանում են «խա-
ռըն լուրեր», որոնք ի հարկ է պարբերական
հրատարակութեան գլխաւոր էջերը չեն բռնում,
ինչպէս որ մեր հին լրագրների ու ամսագր-
ների մէջ էր պատահում:

* Այս առակների Թարգմանութիւնը հրատարակուած է
եւ առանձին գրքով:

• *ଅଧ୍ୟାୟ ୧୫ (୧୫)*

զվառ համ հմտեսողոջ անստ վժարչ ժարչ աղչ
զվատմամ փոխելոյի նախատեսալ զվանել կվ
հմտոյնո մատմն նախտիջտոց հոտրեսի եղտմն
• • • • արտոնկատմ մչ զմյն արտոյալ (մո
հարտալ կվնյնյն Եհ զոտնիմ) հարտալ արտն
հոտնո մնոչ ու զվնտն մո ճոտ վճմն զոյալ
հոտնո վանել մոտոյնիմոն ոտնոյն • Ե

ները հէնց սկզբից չը հասկացան պարբերական
թերթի հրատարակման ժամանակամիջոցի կար-
ճացնելու նշանակութիւնն ու օգուտը: Մեր լրա-
դրութիւնը, ոչ թէ միայն իր սկզբնաւորութեան
բոլորում, այլ և այդքան տարիներէից յետոյ, չը
կարողացաւ այնպէս յաջող տանել իր գործը, որ
կարելի լինի ապահովացնել զոնէ շաբաթաթերթի
գոյութիւնը: Ել չեմ խօսում խմբագրների ու
իրանց աշխատակիցների նիւթական ապահովու-
թեան մասին, որով հէնց այսօր՝ երեսուն տա-
րուց յետոյ էլ, մեր մամուլը ոչ թէ չէ կարող
պարծնաւ, այլ և քիչ է մնում, որ լաց լինի:
Ահա՛ թէ ինչ պատճառով աւելի հեշտ էր ամ-
սագիրների հրատարակել, որոնք համեմատաբար
քիչ ծախս կունենային, քան թէ շաբա-
թաթերթերը և մանաւանդ ամենօրեայ հրա-
տարակութիւնները:

Պ. պրօֆէսոր Նաղարեանցի Հիստորիայի ամ-
սագրի գաղարմանից յետոյ՝ Թիֆլիսում շարու-
նակվում է հրատարակվել Մեղու Հայաստանի՝ ոչ
թէ մեզ արդէն ծանօթ տէր Ստեփան քահա-
նայ Մանդինեանցի խմբագրութեամբ, որ իր ու-
սումը ստացել էր Ներսիսեան դպրոցում, այլ ան-
կասկած նրանից աւելի զարգացած, աշխուրհա-

կան մարդու՝ կարծեմ Դօրպատի համալսարանի նախկին ուսանող, պ. Պետրոս Սիմէօնեանցի խմբագրութեամբ:

Կոռնէլ, որ Մոսկվայի արժանաւոր ամսագրի գաղարմանից գեռ մի տարի առաջ խափանել էր իր հրատարակութիւնը, նորից (1865) սկսում է երևալ իր թողած ասպարէզի վրայ՝ սա էլ Մէլո-ի պէս խմբագիրը փոխած: Տաճկահայատակ Մարկոս Աղաբէգեանի փոխանակ՝ Հայոց Աշխարհի Կոռնէլ խմբագրվում է Մոսկվայի համալսարանի կանգիդատ պ. Ստեփանէի ձեռքով, որ յետոյ՝ այսինքն 1866-ին, չը գիտեմ ինչու, փոխելով իր ամսագրի վերնագիրը Հայկական Աշխարհ անուանեց: — Այդ այն Հայկական Աշխարհն է, որ իր խմբագրի հետ միասին թէ պրօգրամը փոփոխելով և թէ երբեմն գաղարկելով և նորից երևալով՝ թափառում է այժմ անդրկովկասեան մի քաղաքից դէպի միւս քաղաք, նայելով թէ ուր է ուղարկում և կարգում մեր վարդապետ — խմբագրին հայոց հոգևոր վարչութիւնը:

Բացի այս ամսագրներից ու լրագրներից 1864 — 1869 տարիների միջոցում մեր լրագրութեան միջ յայտնվում են նոր պարբերական հրատարակութիւններ: — Մոսկվայում երևում է

Համբարձեալ Ռապիոյ, Պետերբուրգում — Հիւսիս,
ինչպէս տեսնում էք առանց փայլի, Թիֆլիսում
— Վաշիստան, Գորոն, Էջմիածնում — Արարատ
և այլն :

Խմբագրների փոփոխութիւնները ու նոր հը-
րատարակութիւնների երևալը գրեթէ ոչինչ նոր
բան չը ցոյց տուին հայ հասարակութեանը լը-
րագրութեան վերաբերութեամբ : Ոչ արժանա-
ւորութեամբ, ոչ բովանդակութեամբ ոչ մէկը
այս նոր օրգաններից չէր կարող համեմատուիլ
Հիւսիսափայլի հետ :

Մէլո-ի նոր խմբագիր պ. Սիմէօնեանցը, ինչ-
պէս երևում է, չէ կամեցել մի փոքր զլխացաւ
պատճառել իրան և՛ աչքի առջև ունենալով իր
նախորդի սխալները, աշխատել, որքան կարելի
է, իր սեպհական Մէլոն գեղեցկացնել, լատց-
նել : Բայց ոչ : Պ. Սիմէօնեանցի Մէլոն ոչ թէ
դերագանցում էր հայր Մանգինեանցի Մէլո-ից,
այլ համարեալ թէ ոչնչով չէր զանազանվում նը-
րանից : Ոչ մի նոր պրօգրամ, ոչ մի նոր ձև
յօդուածների, լուրերի դասաւորութեան ու մին-
չև անգամ լրագրի արտաքին գեղեցկութեան, մի
խօսքով ոչինչ նոր բան չէր երևում այս նոր Մէլո-ի
մէջ, որով կարողանար հին Մէլո-ից աւելի հետաքր-

քրեւ, աւելի գրաւել գէպի իրան ընթերցող
հասարակութեան ուշադրութիւնը : Դարձեալ
մեծ, տհառին տնհամ յօդուածներ, զարձեալ
օրինաւոր թղթակցութիւնների բացակայութիւն,
վերջապէս գրեթէ այն բոլոր պակասութիւնները,
ինչ որ ունէր տէր Ստեփանի Մէլոն : Շատ լու-
երեւում էր, որ մեր հայ խմբագիրները, ինչպէս
մինչև պ. Սիմէօնեանցը, նոյնպէս և նրանից յի-
տոյ եկողները, բոլորովին « ժութնալիստ » կոչուած
մարդիկ չէին, թէև մէկը միւսից կարող էր ա-
ւելի կամ պակաս զարգացած լինել : Եթէ սորա
վրայ աւելացնենք և այն հանդամանքը, որ Մե-
լոն մանաւանդ վերջին ժամանակները այնքան
աղքատացաւ լրագրական նիւթերի կողմից, որ
իր էջերում ապում էր « Մի կտոր հացի պատ-
մութիւն » և սորա նման անյարմար յօդուա-
ծներ, այն ժամանակ հեշտ հասկանալի կը լինի,
թէ ինչու նորա բաժանորդների թիւը հետզհետեւ
քչացաւ : 1871-ին պ. Սիմէօնեանցի սեպհական
Մէլոն բոլորովին դադարեց : Այժմեան Մէլո-
նայանքային թէև դարձեալ պ. Սիմէօնեանցի խմ-
բագրութեամբ է հրատարակվում, բայց միայն
նորան չէ պատկանում, այլ, ինչպէս յօդուածիս

սկզբումն էլ ասեցի, ամբողջականներինս ևս, որոնց մասին իր տեղը կը խօսենք :

Ահա՛նէ՛ ամասագիրը իր փոփոխութեան մէջ այնքան նման չէր Մեղրեւն : Բաւական չէ, որ խմբագիրը փոխվել էր , այլ ինքը ամասագիրն էլ ուրիշ անուն էր ստացել : Պ. Ստեփանէն՝ թէև պ. Մարկոս Ալտաբէգեանից շատ բան չը ցոյց տուեց, բայց մի բանում՝ գերազանցեց նրանից : Սա, որպէս կանգիատառ Ֆիլօլօգիական Փակուղտէտի՝ աչքի առջև ունենալով մեր նոր գրականական լեզուի ձևերի մասին վիճաբանութիւնները լրագրութեան մէջ, աւելի իրաւունք համարեց իրան զբաղուել այդ բանով, իր ճաշակի կամ «կապրիզի» համեմատ իր համար մի լեզու չինել, մշակել և չափը անցնել : Լրագրութեանը այդ անցարմար , անտեղի վիճարանութիւնները դարձեալ շարունակուելով գրեթէ առաջին տեղին էին բռնում այն ժամանակուայ հրատարակութիւնների մէջ և ընթերցող հասարակութիւնը պիտի կարգար այն , ինչ որ իր գործը չէր, ինչ որ իրան չէր կարող զբաղեցնել և օգուտ տալ :

Ահա թէ հին և թէ նոր լրագրողներն ու Ֆիլօլօգները չը գիտէին կամ մոռանում էին այն

գիտնական Ճշմարտութիւնը, թէ մի լեզուի բուն, իսկական ստեղծողն ու զարգացնողը ժողովուրդն է, ազգն է. իսկ բանասէրները, քերականները նորա մշակներն են: Սոքա՝ ժողովրդական հարուստ ու բազմակողմանի բարբառներից ծաղկաքաղ անելով, պիտի կազմեն, յօրինեն գրականական լեզուն և ոչ երբէք արհեստական կերպով իրանցից հընարեն, շարադրեն, որովհետև լեզուն ոչ մի առ-սակ արհեստական փոփոխական զարգացումը (e'volution), թէկուզ հանձարաւոր անհատի ձեռքով կատարած, չէ ընդունում: Ընդհակառակը, լեզուն ժողովրդի բերանում ապրելով, հասարակութեան կեանքի հետ զարգանալով ինքն իրան, յանկարծ, ինքնակամ կերպով (spontane') բղխում, արտագրում է իր փոփոխութիւնները, իր ձևերը և այլն * : Բայց թողնենք լեզուագիտական այս ընդհանուր դատողութիւնները, որ չը լինի թէ մենք էլ, մեր պարբերական հրատարակութիւնների խմբագրների ու

* *Shu.* Ernest Benan, De l'origine du langage, Paris, 1858 *ու* W. D. Whitney, La vie du langage. Bibliothèque scientifique internationale, Paris, 1875.

իրանց աշխատակիցները նման, մի և նոյն սխա-
լանքի մէջ ընկնենք:

Պ. Ստեփանէի Հայկա՛նս Աշխարհը՝ փոխար-
կուած Կառնէ ամսագիրը, համեմատելով Հիւսի-
սայի հեռ շատ կողմից ցածր էր նրանից և,
քանի գնում էր, աւելի ու աւելի վատանում
էր Մէլոնի պէս: Չը նայելով որ այս ամսա-
գիրը իր խմբագրի հետ միասին չի բաժնորկում
է հիմայ Անդրկովկասի այլ և այլ քաղաքներում,
ինչպէս Թիֆլիսում, Շուշիի մէջ, Փանձակում,
Բաղուի մէջ և այլն, մենք դրանում չը տեսնեք
և չենք տեսնում ոչինչ նկարագրութիւն այդ
քաղաքներում բնակւող ժողովրդի կեանքի վա-
նագան կողմերի մասին: Անդհակառակը, գորա-
յօդուածները մեծ մասամբ վերաբերում են
օտարների կեանքին, ընդհանուր հարցերին: Աս
ընդգէմ չեմ, որ մերոնք ծանօթանային օտար-
ների կեանքի հետ, ընդհակառակը — և ես խօ-
սեցայ էլ վերևում այդ բանի մասին, Կառնէի
վրայ մի քանի խօսք տեսլու ժամանակ — բայց
այնուամենայնիւ, ի՞նչ կը լինէր, եթէ մենք՝ ցան-
կանալով ուրիշների հետ ծանօթանալ, ոչինչ չը
դիտենայինք մեր կեանքի մասին, չ'ուսումնասի-
րէինք մեզ ինքներիս, ծանօթ չը լինէինք մեր

գործերին : Հասկացողութիւն չունենալ իր հասարակութեան ներքին կեանքի մասին և ուրիշների վրայ գաղաղութիւններ անել, իմ կարծիքով, վատթար սխալներից մէկն է, կը նշանակէ անմեղ կորցնել ժամանակն ու աշխատանքը : Իսկ այս աններկի սխալին առաջն առնելու միակ միջոցը անկասկած միջին ճանապարհն է : — Որքան մենք պիտի ծանօթանանք, ուսումնասիրենք, քնենք մեր կեանքի լատ ու վատ կողմերը, այնքան էլ պիտի աշխտանք հասկանալ, օգուտ քաղել, բմբռնել, նմանալել ուրիշների դրութեանը, նոցա կեանքի գանազան կողմերին : Այսպիսի գուզնութայ ծանօթութեամբ մեծ օգուտ ստանալով հասարակութիւնը կը զրդուի նոյնպէս կատարելագործուելու, նախանձաւոր ու ցանկացող լինելու առաջադիմութեան : Այս կէտից միայն ի հարկէ օգտակար է ուսումնասիրել օտարի կեանքը : Աննարատի կերպով փոխ առնել նորա բոլոր կողմերը նոյնութեամբ, ինչպէս որ կան, կապկութեան նման մի բան կը լինէր

Իսկ Հայկական Աշխարհը այն յօգուածները, որոնք խօսում են օտարների մասին, այնքան էլ նշանաւոր չեն : Ամապղբի առաջին երեսները սովորաբար նուիրված են լինում խմբագիր —

ստանալու այդ ամսագիրը : Իսկ այս քիչ չէ : Վերջապէս այսպէս թէ այնպէս Արարողը պէտք է որ իր գոյութիւնն ունենայ , եթէ ոչ որպէս հասարակական հարցեր քննող , հայ ժողովուրդին զարթեցնող , կրթող ամսագիր , այլ գոնէ որպէս հայ եկեղեցուն վերաբերեալ դանազան տեղեկութիւններ , կարգադրութիւններ , ճակատեր , փոփոխութիւններ հաղորդող մասնաւոր հրատարակութիւն : Իսկ համանման լուրերը , ինչպէս յայտնի է , իրանց նշանակութիւնն ունեն հայ հասարակութեան համար , մանաւանդ եթէ աչքի առջև ունենանք մեր եկեղեցու անկախութիւնն ու ինքնուրոյն դրութիւնը : Կարծեմ այսքանը բաւական է Արարողի մասին , որովհետեւ անկարելի է օրինաւոր կրթական չը դիմանալ նորա անմեղ ու հիւանդ յօգուածների վրայ քննութիւն անել :

Խօսենք այժմ Վաճառականի մասին :

Շատ կըքոտ , կողմնապահ , կոյր մարդիկ հիմնուելով այն սխալ ու միանգամայն անհիմն կարծիքի վրայ , թէ բոլոր հայերը , առանց բացառութեան , վաճառականութեամբ են պարտադրում , կ'ասեն երեւի՝ ահա վերջապէս Վաճառական անուն ունեցող մի հրատարակութիւն ,

-տղեկմը դաժնորատե քօղաք ռով մղող թիակով
 -տուտն ճիւղքում փոխվելով հաւատալուց 'չ' մըման
 փնդլմանսկծուտ փնդլուտուց 'չ' մղած ինքն մա 'մչ
 յուսչմը ղնուիտը : ղնուիտ փնդլմանիտմե տչրտուեօ
 'վեռլիտ փնդլմաք ղնուիտուստա ոնտ հղան յուի
 'Մողմգժամգի ղվմղղղղթիստմե ղնուիտուղղղթ
 ա ղնուիտուստա ղվթիստըն մարտղղթն հառն
 վ մժսի հվմեռթղթ մվ մչղղղղղեռն մի իսեռղղ
 փղղղղղղղղ մթմղթ իսեղղղա ղրաղղա ղղղղղղ
 -տն : մղղղղա ղնուիտուց 'չ' ռով մվ մչղղղ յուսի
 մա 'ղողթիստմուտումն փոխիղղղ վր մվեռթղթ
 իղղղղ իսեռի իղ մչ' ղ մչ' թ'չժմղ 'ղնուիտ օղն
 փղղղղղղղ 'եռ (աչեռուչ) իեռղղղղղա ա մսի
 -տղղղղղղղղղ ղղղղղղ հվիտառղղղա մարտղղղ մվ
 հղղղ 'մղղղղղղղղղղղղղղ-մչն 'եռ մվեռթղթ վմեռմ
 մալ 'չա հնույ : մչղղղղ ղվիտառղղղ մվ մա 'չ
 թուղղղ մթմղթղթղղղղղ իսեռիտառղղղ յուսժղղ
 -տժ մղղ ղ փղղղղղ : ղղղղղղղն հ իսղղղղղ մղղղ
 ղղղ փնդղղղղղղղ ուղղ ղ փոխղղղղղ հղան հնու
 'յուսեռղղղղղ ղղղ թղղղղղղղղղղղղղղղ մղղղղ
 մսեռ ղղղղ օղղղղղղղ մա 'փղղղղ մի յուսղղղղ ղղղ
 -տղղ օղղ ղղղ մեռղղղղղղղ վմղղ : ղղղղղղղ մի
 մաղղղղղղ իսղղղղղղղ ողղղղղ հնույ : ղղղ փնդղղղ
 մչղղղ փղղղ ղղղղղղղղղղղ ղղղղ տղղղղղ մա

նինք, որ մի ժամանակ աշխատակից էլ էր Կոռնէ
ամսագրի, ուր յօդուածներ էր գրում .
աստղարաշխութեան վրայ:

Ես հաւատացած եմ, որ ինչպէս հիմայ
մի արհեստագէտ — տէխնիկ, բժիշկ կամ մի
ուրիշ մասնագէտ մարդ ծիծաղում և ուները
վեր է քաշում, նրա կարգում է իր մասնագի-
տութեանը վերաբերեալ տղայական յօդուածներ
Մեղուի, Մշակի կամ մի ուրիշ լրագրի մէջ, այն-
պէս էլ այն ժամանակ հայ վաճառականները մի
և նոյն վարմունքն էին ցոյց տալիս դէպի Վաճա-
ռական անմեղ, դատարկ յօդուածները: Թէև այն
էլ ճշմարիտ է, որ մեր վաճառականները սովո-
րաբար մի առանձին ձգտում էլ չունենալով՝ դէպի
ընթերցանութիւնը, ամենեւին չէին էլ կարգայ
այդ շարաթաթերթի յօդուածները: ՂԺուար
թէ կարգային էլ, եթէ այդ գրուածները մինչև
անգամ հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրուած,
շարադրած, մշակուած էլ լինէին:

Բայց մի կողմը թողնելով այդ չափից դուրս
մանր ու միակողմանի գործերով զբաղուող մարդ-
կանց այդպիսի աններելի վարմունքը, նրանց
այդպիսի ահաճութիւնը դէպի ընթերցանու-
թիւնը առհասարակ, մեզ ինքներիս մի հարց

առաջարկենք՝ — արդեօք ի՞նչ կարող էին կարգալ նրանք այդ առևտրական կոչուած թերթի մէջ։ Մի՞թէ պ. Նրիցեանի գրչեց բոլորած առաջնորդող յօդուածները, որոնք առօրինակ, յայտնի, սովորական ճշմարտութիւններ էին պարունակում իրանց մէջ ինչպէս՝ փող չը կայ ու... միջոց չունենք ու... ուսում, կրթութիւն չատ պակաս է մեզ ու... և այլն։ Եւ այս բոլորը ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառով՝ որովհետեւ լուսաւորութիւն չը կայ։ Հարցը վճռուեցաւ. գնաց. էլ ի՞նչ էր ուղում։ Բացի սրանից Վաճառականի մէջ այնպիսի բաների մասին էին գրվում, որ հիմայ, երբ թերթում ես այդ լրագրի համարները, ինքդ քեզ հարց ես առաջարկում՝ արդեօք ի՞նչ բանի համար գրվում և տպվում էին այդ բոլորը։ Ի՞նչ կարիք կար, օրինակի համար, իմանալու, կարգալու Ամերիկայի և ուրիշ երկրների պարագների, եկամուտների, ծախսերի, նոր շինուող երկաթուղիների տարածութեան և, չը գիտեմ էլ ինչ, փիլիսոփայութեան մասին զանազան դատողութիւններ, երբ մեզ հարկաւոր էր իմանալ թէ ի՞նչ ունենք մենք, ի՞նչ պիտի լինենք մենք, ի՞նչպէս պիտի առաջ տանենք մեր սեպհական գործերը և այլն։ Վաճառական իր ֆինանսա-

-աստիճանադաշտ դոկտորներով ոչ համար ընդգրկվե-
 -ծով եղումն մա խնդրող մէ մէ ճիշտ վնասներով
 -ստիճանադաշտն հոն դոկտորներով հարմարեալ
 եղան թողք յարգող թողք ընդմիջ դաշտերուն
 մա Վերադարձումն համարեալ է թաղի մէջ մը
 -ստիճանադաշտն վնասներով է թաղի մէջ մը
 -նոն Նվառ Լոկալներով դոկտորներով հարմարեալ
 դոկտորներով է թաղի մէջ մը ընդմիջ դաշտերուն
 եղումն մը վնասներով է թաղի մէջ մը
 վնասներով է թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի մէջ
 վնասներով է թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի մէջ
 դոկտորներով հարմարեալ ընդմիջ դաշտերուն
 թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի մէջ մը
 -ծով յայտն է Է մարտիմուն Է թաղի մէջ
 մա Է թաղի մէջ մը աշտարակով Է մարտիմուն համ-
 -տարակով մնալ մա Է մարտիմուն մը վնասներով
 համարեալ է թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի մէջ
 հոն համարեալ է թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի
 -տարակով հոն մէջ յարմարեալ է թաղի մէջ մը
 -մուն է թաղի մէջ մը համարեալ է թաղի մէջ մը
 մարտիմուն մը մարտիմուն մը թաղի մէջ մը
 Է թաղի մէջ մը թաղի մէջ մը թաղի մէջ մը
 -տարակով հոն աշտարակով յարմարեալ է թաղի

մեր այժմեան հայ խմբագիրները տեսնեն իրանց նախորդների զործած, մեղանշած սխալները, պակասութիւնները և օգուտ քաղին, եթէ միայն կարող են . . .

Մինչև հիմայ ասածներինցս կարելի է եզրակացնել, որ ռուսահայտակ հայերի մամուլը — գրականութեան այս պարբերական ձիւղը — վատ թէ լաւ շարունակուելով մօտ քսանուհինգ տարի՝ այսինքն մինչև 1872-ը, այսպէս թէ այնպէս արդէն մի տեսակ պահանջ էր դառնել մեր հայ հասարակութեան համար: Եւ եթէ նա իր զործունէութեամբ լիովին չէր մշակել, պատրաստել լրագրութեան համար մի հաստատ, ապահով ասպարէզ, զոնէ զուրկ չէր իր ռոնիւրի տակ ունեցած հոգից, որի վրայ կարողանում էր կանգնել: Ասածիս ապացոյց կարող են լինել վերև յիշած այն բոլոր փաստերը, հասարակական ու գրականական այն բոլոր երևոյթները, որոնք ոչ թէ արհեստական կերպով, այլ բնական պահանջմամբ կարիք էին դառնում տալիս հայ հասարակութեանը ունենալ իր սեպհական պարբերական օրգանները: Ի՞նչ անենք, եթէ այդ գրականական օրգանները այնքան յաջողութեամբ չէին: Այդ բանը մեր խմբագրների, մի խօսքով

հրատարակութիւններով շարունակելու իրանց նախորդներին սկսած գործը, ովքեր են, ի՞նչ ընդունակութեան տէր մարդիկ են և ի՞նչպէս են առաջ տանում հայ լրագրութեան գործը:

III

Վերելում եւ ասեցի, թէ մինչև 1872-ը քսանուհինգ տարուց էլ զրեթէ աւելի է, ինչ որ ուսաստանական հայերի մամուլը գոյութիւն ունէ: Այս այդ այդպէս է: Բայց հետաքրքիր ընթերցողը երեւի կը հարցնէ ինձ, թէ ինչո՞ւ անպատճառ մինչև 1872 տարին էր հաշվում մեր մամուլի գոյութեան ժամանակը, և ոչ թէ առաջ կամ յետոյ, և մի՞թէ այդ ժամանակ դադարում է դա: — Այ, չէ դադարում, և ահա թէ ինչ պատճառով այդպէս եմ հաշվում: Մի կողմից այդպիսի վարմունքը պարզ կը գայ Մշակի տէր և խմբագիր պ. Գրիգոր Արծրունուն, (յայտնի է որ Մշակը 1872-ից է սկսել իր հրատարակութիւնը) որ կարծում է, ոչ թէ միայն հայ լրագրութիւնը, այլ և համարեա՛ թէ մեր ամբողջ գրականութիւնը իրանով է սկսա-

վում* : Իսկ միւս կողմից, որովհետեւ ես բա-
ժանում եմ մեր մամուլի գոյութեան ժամանա-
կամիջոցը երեք շրջան — խնայէս որ կա-
րող է եզրակացնել ընթերցողը այս իմ ամբողջ
յօդուածից — 1872-ին վերջանալով երկրորդը,
ուրեմն երրորդ շրջանն է սկսվում: Եւ իրաւ, մեր
մամուլի գոյութեան ժամանակամիջոցը, մինչև
այսօրուայ օրը կազմելով երեսուն տարի՝ կարող
է երեք շրջան ներկայացնել : Ուրիշ խօսքերով
1847-ից մինչև 1858-ը կը լինի առաջին շրջան,
1858-ից մինչև 1872-ը երկրորդ — և 1872-ից
մինչև ներկայ ժամանակս, և կարելի է դեռ այս-
օրուանից յետոյ էլ, երրորդ շրջան հայ լրագր-
ութեան :

* Տես «Մշակ» № 39, 1877 տարուայ սուղեւորդոյ
յօդուածը „Մենք՝ պօէզիայ չունենք“ վերնադրով, որտեղ
պ. Արծրունին փրկաստիպութիւն անելով ուրիշ բաների մե-
տում է. եւ մտնելով „մենք՝ հայերս առհասարակ չու-
նենք բանաստեղծութիւն և չունէինք մեր հին գրականու-
թեան մէջ (?) ևւ պլն, եւ պլն ևւ յետոյ, Թ. „Մշակ
լրագրի վեց տարուայ առաջնօրդ յօդուածների ազ-
դեցութեան տակ մշակվել են մտքեր“, որոնք իրր թէ բա-
նաստեղծօրէն արտայայտվում են այս ինչ կամ այն ինչ իրան
Արծրունուն, պաշտօղ համարակ — տղայի գրչով: Մի ուրիշ տեղ

Հայոց մամուլն այդ առաջին երկու շրջանների մասին — եթէ միայն կարելի է այդ ժամանակներին շրջանն նշանաւոր խօսքը յարմարեցնել — ես իմ կարողութեան չափ արդէն խօսեցայ: Ուշիմ ընթերցողը կը նկատէր անշուշտ, որ այդ երկու շրջանները, թէեւ միմեանցից այնքան չէին տարբերվում իրանց առանձին առանձին յասկութեամբ ու բնաւորութեամբ, բայց այնուամենայնիւ իրանց ընթացքում ցոյց էին տալիս մի տեսակ առաջագիմուծիւն: Իսկ երկրորդ շրջանը բնական օրէնքով միշտ պէտք է աւելի առաջագէտ լինի: Հիմայ արդէն ժամանակ է, որ մեր խօսքը Գարձնենք դէպի երբորդ շրջանը, որ՝ թէեւ այդ երկու շրջաններից այնքան

էլ (№ 67, 1878) 96, „Մակր ամի ողջ ուսումնարան էր շատերի ուսման գործները մեղմեցնել: Վատրաստուեցան կրթութեանը: Բայց դժբաղդարտը, հէնց պ. Արծրունու համար, մեր դժբաղդը չէ ցոյց տալիս մի այնպիսի հրաշալի օրինակ, — եւ չի էլ կարող ցոյց տալ, բայց իր լատիւրի — որ մի լրագիր վեց տարի զոյտնին ունենալով կարող է գրողներ, լուսատուողների պատրաստել: Այնուամենայնիւ հետաքրքիր կը լինէր „Մշակի“ Կիւսպով պատրաստուած ու կրթուած այդ . . . հեղինակների անունները, զոնե՛ մէկինը, խնամալ . . .

առարկութեան հետ: Ասում են, որ պ. Արծ-
րունին, դեռ ևս Մշակ հրատարակմանը ձեռք
չը տուած, կամեցել է վերցնել Մէլքոն, ուր ինքն էլ
կրրինն եքրեմն յօգուածնեյ էր գրում: Բայց չը
կարողանալով հաշտուել և ցոյց տալ իր գերա-
զանցութիւնը պ. Սիմէօնեանցին և նորա «կօմ-
պանիային» մտքումը դրել է ձեռք զտրելէ մի
նոր լրագրի հրատարակութեանը:

Մշակ հիմնուելու, սկսուելու պատմութեան
մէջ հետաքրքիր բանն այն է մանուսանդ, որ
թէ և փիլիսոփայութեան դօքտօր պ. Արծրունին
— աւելի յայտնի իր հօր «գեներալն» անունով և
մեծ կարաւանաւարաներով, քան թէ գրականական
աշխատանքներով — ընտրուել էր խմբագիր —
հրատարակող այդ նորածին լրագրի, բայց Մշակ,
կարելի է ասել, ունէր կազմակերպուած խմբա-
գրութիւն մօտ տասը հոգուց բաղկացած, որոնց
ինքը պ. Արծրունին անուանում է «բա-
րեկամների մի փոքրիկ խումբ»: Այս «բարե-
կամները», ևս կասեմ գլխաւոր աշխատակից-
ները՝ իրանց բանը հասկացող մտրդիկ լինելով՝
գործում և գրելթէ հսկում էին լրագրի հրատա-
րակութեանը, որպէս զի հայ հասարակութեան,
ժողովրդի կեանքին համարեա թէ բոլորովին

անծանօթ, չը տեսուած մարդը՝ պ. Արծրունին, սխալներ չ'անէ, եթէ ոչ հարուստի մաքերի (հրմ) քարոզելու, արտայայտելու մէջ, զոնէ հայոց լեզուի դրութեան, ձևերի գործածութեան մէջ: Պատմում են, որ երբ պ. Արծրունին ծանօթանալով արևելեան լեզուների այն ժամանակուայ «գէնդօր» (գրաքննիչ) հանդուցեալ Ղայիթմազեանի հետ, խօսել է Մշակ մտապրուած լրագրի հրատարակութեան մասին՝ նա խիղջն այս հարցն է առաջարկել ապագայ խմբագրին՝ ասացէք ինչդրեմ, մի՞թէ դուք այնքան անհարգութեամբ հայոց լեզուն, որ յանձն էք առնում մի լրագիր հրատարակել: Այն ժամանակ դեռ ևս իրան համեստ ցոյց տուող դժբաղդ պատասխանում է, որ թէև ինքը այնքան չէ տիրապետում իր մայրենի լեզուն, բայց իրան շրջապատում են այնպիսի մարդիկ, որոնք արդէն յայտնի են հայոց գրականութեան մէջ: Եւ հարող էի յիշել այստեղ այդ պատճառների, բայց լուրս կամ պատուելով մանուկ անոթ նրանց համեատութիւնը, որ զույգ է չէր թոյլ տայ ինձ այդ բանը անել: Ինչ և իցէ Մշակը սկսեց երևալ 1872-ից և մենք, որպէս ճշմարտութեան բարեկամ, պէտք

է ասննք , որ շատ կողմից գեղեցիկ էին այդ լրագրի առաջին տարիների համարները, որոնք և իրանց կազմութեամբ, արտաքին գեղեցութեամբ համարեա՛ թէ բոլորովին նոր երևոյթ էին կազմում մեր այստեղի հայ լրագրութեան մէջ: Անտարակոյս չը պէտք էր մի առանձին հնարագիտութեան տէր մարդ լինել, որ՝ աչքի առջև ունենալով եւրոպական ու մինչև անգամ ռուսական լրագիրները, դժուար չը լինէր նմանեցնել նրանց, բաժանել կամ դասաւորել լրագրական նիւթերը հետևեալ կարգով՝ Առաջնորդող յօդուած, Ներքին ու Արտաքին տեսութիւն, Ֆէլիէտօն և այլն: Նւ կամ դրել օրական՝ կենդանի հարցերի մասին այնպիսի յօդուածներ, ինչպիսի որ այն լրագրների մէջ էին գրվում, ի հարկ է որքան այդ հարցերը յարմար կը լինէին տեղական պայմաններին և որքան դրօշն էլ շնորհք կունենար արտայայտելու, արծարծելու այս կամ այն առաջարկութիւնը, միտքը, խնդիրը և այլն: Այսին խմբագրութիւնը, ինչպէս ասեցի, բաղկացած, կազմակերպուած լինելով այնքան անձներից՝ բաւական ժամանակ ունէր մտածելու, մշակելու, գեղեցկացնելու իր շաբաթաթերթի համարը: Խմբագրութիւն կազմող պարոնները ի

տոտի մէկ եւսմտի շրտոյթիւսաւնէ յրաժեհութիւն
հորսթիտմոն ճեւթոտ վն : մոզղիտղիմօ ճարստ
ննն եղտմոյ յրաւստ մէջ եղտն յ ղյմզղիւմսն
մսոյ հղտմոյ մէկ յրաւստ : ղյմզղիւստտոտնոն ղմն մկ
մէկ յրաւ : մզտոյթիւսմաւտղմ աւտրաւ մկ իսնյհոյ մէ
հիմզղճարսմն վմզղիւստղիւնէ ղտնտղտն յրսնտմ
մէկ սրաւնօ յրաւմտի : հոմի ղտոյթիւստղաւտղմ ղղլ
մկ իսնյղիւ մ : սնն ղտմիւն : սղի մս վիւտմ : մզրս
տոտն մէջ եկիւն մմտնտն ղսնյմն մս վիւտմ : մէ
կմտր մսղ ող սղի մմիւնտմիւյ : հո մս վիւտմ :

Եւստմն ղտոյթիւսմն : Եւստմն ղտոյթիւստղաւտղմ
տոյթիւսմն : ղտոյթիւստղաւտղմ մէկ յրաւտ մմիւյ մս ոչտնոյ
հղտնմօ ղտիտիւստտոտն : Եւստմն հղիւն մմիւյ
տմն կաւն մկ մմօտմօն վկաւտտն մզր ոչտնոյ
մտղաւտն : ղյիւսմսմս յրաւմզմիւյ յ իկաւտմ
տղ : իկաւտն հոյտոյ հոյտոյ ղյիւ ճարստմստ
մմզղիւստտոտղմ : մստղիւն մմսմ մս : տմ
տա ոչտնոյ մղտմ հոյթնեւտն : ղ մմիւստմն ղտն
հղմիւ իսմիւ իկաւտնտմ : իկաւտն վիւստնտն
մկաւտն : ղտնոյ ոչտնտիտն : յրաւտմտիտղմ ղտն
տն : հոյթ մկ իկաւտն մէկ յրաւտնտի : իստղաւտ
միտիտոյտն եկմօն մկ մս : մէկ ղյիւնտմիւյ ղտն
մկաւտն ղտիտ : Եւստմն հղտմիւ ղյիւնտիւստտն վի
ոչտնմ : իստղաւտն ղյիւստ : ղյիւն յրաւտնտն : հիւստն

լուսաւել մէկ կամ երկու փոքր ի շատէ օրինաւոր
յօդուած, որ ինչպէս և միւս գրուածները,
ամբողջ խմբագրութեան համաձայնութեամբ ու
համաձայնութեամբ անցնում էր տպագրութեանը:
Ահա անշուշտ այս էր պատճառը, որ Մշակ իր
հրատարակման առաջին տարիները բաւական
լաւ լրագիր էր: Նրանում գրվում էին օրական,
հարկաւոր հարցերի մասին յօդուածներ, երեւ-
ում էին թղթակցութիւններ Աովկասի, Ռուս-
սաստանի ու մինչև անգամ Նւրուսայի զանազան
կողմերից: Պատահում էին նրանում շատ անգամ
բաւական աղատամիտ քաղաքական յօդուածներ
այս ինչ կամ այն ինչ եւրոպական պետութեան
հարցերի մասին և մինչև ցանազան երկիրների
մշակ դասի գրութեան, վիճակի բարուղման վրայ
և այլն, և այլն: Մի խոսքով Մշակ հետաքրքիր
լրագիր էր և հետաքրքրում էր շատերին: Այն-
պէս որ նորա բաժանորդների թիւը առաջին
տարի 500 լինելով երկրորդ, երրորդ և չորրորդ
տարիները 700-ից էլ անցաւ*: Իսկ այս թիւը
քիչ է մի հայ լրագրի համար:

* «Մշակի» սլոգանն բաժանորդների թիւը մեզ յայտ-
նի չէ: Անշուշտ սրանից պակաս կը լինէր Պ. Արծրունին

Այս պատճառով զամանալի չէ ուրեմն, որ Մշակը համակրութիւն էր գրավում մեր հասարակութեան մանաւանդ այն շրջաններում, ուր խմբագրի փոխ առած ազատամիտ խօսքերն ու «Ֆռազները» հեշտութեամբ կարող էին փոխարինել թէ յօդուածի պարունակութիւնը և թէ առաջարկած մտքի հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը։ Ի՞նչ ուղղութեան լրագիր կարելի էր անուանել մեզանում մի այսպիսի թերթին, եթէ ոչ ազատամիտ (libérale) ուղղութեան։ Թէևս Արծրունին՝ աչքի առջև ունենալով իր լրագրի խորհրդաւոր (բայց վերջը անխորհուրդ) վերնագիրը Մշակ, այսինքն բանուոր, աշխատող, բրտնող՝ գուցէ դրանից աւելի որոշ, աւելի աչքի զարնուող գոյն կուզէնար յատկացնել իր ուղղութեանը, ի հարկ է մանաւանդ առաջին տարիներում։ Մշակը ազատամիտ ուղղութեանը կից էր նոյնպէս բացասական — յարձակողական բռնաւորութիւնը։ Եւ նա՝ որսէս առաջնակարգ ու ազատամիտ լրագիր, չէր կարող ի հարկ է չը մտրակել, չը յարձակվել մեր հասարակութեան

մոռացել է արդէն իր առաջուայ սովորութիւնը՝ — ամեն մի համարում ցոյց տալ իր լրագրի բաժանորդների աւելանալը՝

«Եւո ըս վշմտոյնու զտիտնոսոյն վի իւր ի ճշր
վիտմ զգրտ յրաւոտն մէ մքմտմ վիդրտ եվմզդմի
-մյ մսմծ որվր զտիտնամզ զվմս «զվնտդտրմզ
նսքլնտմ և զտրտդտր յրաւնտմքմտմ մէ ծիվիմզ յ
յրաւտմտրտմ վմզդնտդտրտ և ուն զտիտդտրմզ
շվնրտնտնիմզզ ոչնմս յ (յրաւտ չ զծիվ ննտ)
եվմզնտն հտտտնշտտրտ մտտծտն զտիտդտրմզ
զվծտրտ ոչնմս «զվդրամզմզ մսնվմզ» և»

«Եւ վմզտտն յգլտն զվվ
-ւամիտրտն ըս ծիտնտքմտ մէ յրաւտնտմտի չգսն
«ւնդծամտմ մծվմտն զտիտիտմտտն և նո մզդնտն
-վր զտիտդքմսն յրաւմտնտրտ մէ չքվ «ւնտի
վմզրնտի մտիտտոդի «մտիտ մսմծ ուն վմզնտն
նիւն յնտոնտ իւնգրտիտքմտք «ւնտի վնդրամզո
զվն ոչնտծմզի «զտդքրտմտնտտտմտն վմզդնտնզ
զտրզ եզտմո ըս վմզմչտտքտրտնտի «վմզզտիտրտ
-տքտի «ւնտի վմզդնտմտն տն ճտրտնտվիտրտնտի
տտի (զվնտիտտիտտի մէ յրաւիտրտզ, նիւն յրաւտմ
ոնտ) «ւնտի զտգքրտնտիտմտդնտն մի յնտրտ
մն տրտնտ մտդնտն — մտտտրտ չգլն «ւնտիտտն
մն միւրքրտիտդտնզ մի «ւնտի զտգքրտնտմտտտ
-վմզ տն տգդրտքմսնզտ «ւնտ զտիտդտտտոտր
-տն տրտմտտ զրտդմզ «ւնտի վնտրտրտ յնտնտրտ
նտնտն ոչնտնզ «ւնտի վմզդքրտնտի մտիտ «ւնտ

տեղ ուսում առած կամ առնող հայ երիտա-
սարդների անունով սպառնում էր նա շատերին
ցոյց տալով զգրմանական գրօշակը (կ) *

Աշիկ այս բոլոր ցարձակմունքները անմեղ
շանցան։ Ռուսաստանում կրթուած, ուսում ա-
ռած դանգալ հայ երիտասարդներ^Պ, որոնք
գուցէ երբէք չէին ուղենաց բաժանվել ու յեա-
մնալ միւս թէ եւրոպական և թէ ուրիշ հայ
ուսանողներէց՝ կարծես զարթեցան, աչքերը
բաց արին և երկիւղ կրելով ամեն մի նոր իրանց
մրցող — թշնամուց, հաւաքուեցան և կազմե-

* «Գերմանական գրօշակ» խօսքը պ. Արծրունին շատ անգամ
գործ է ածել եւ հիմալ էլ է գործածում։ Ես չը պիտեմ, թէ
ինչ է նշանակում այդ։ Քանի անգամ նոյն իսկ Գերմանիա-
յում ուսում առած հայ երիտասարդները, մինչեւ անգամ դո-
տօրները, տարեկուսել են իմանալու յորա նշանակութիւնը
եւ միմեանց հարցել ու հարցնում են, «ինչ է այդ գրօշակը»
Իսկ եթէ ինձ հարցնեն, թէ ինչ է նշանակում «Գրմանական
գրօշակը» եւ կը պատասխանեմ, որ սա նշանակում է անը-
տուծիւն, առաջադիմութիւն, պիտութիւն եւ անկեղծութիւն...

** Այն ժամանակ, որպէս եւ այժմ, դրանցից մի քա-
նիսը զործում էին ինչպէս հայ ուսումնարաններում օրինակ
Ներսիսեան դպրոցում եւ այլն, նոյնպէս եւ մեր քաղաքում
Զեան-Ռէք դպրոցում մանկավարժութիւնը պէ՛տք է

ցին իբր թէ մի պահպանողական կուսակցութիւն: Ահա այդ կուսակցութիւնն է, որ իր օրգանն Մէլո-Հայաստանի անունով կոչվում է մեկուսական խումբ, որ իր կազմութեամբ ու գոյութեամբ պարտական է ոչ թէ իր սեպհական թինդիցիաթիվին, իր ունեցած հասարակական և ուրիշ սկզբունքներին, այլ աւելի Մշակ ստատիկ յարձակմունքներին և տորա բացասական բնաւորութեանը:

Այսպիսի յարձակմունքների ու պաշտպանողութեան առիթով բնականաբար պիտի սկըսուէր հետաքրքիր պօլէմիկ այդ երկու լրագրողների մէջ: Այդպէս էլ եղաւ:

Մի մեղուական իրաւարան, որի պաշտպանողական ծառերը, ինչպէս ասում է Միսթլ. Вѣстн. լրագիրը, պահվում են դիւանատան մէջ (արխիւ) տպագայ սերունդի համար, ահադին, երկար, երկու տպագրական թերթի վրայ տպած մի յօդուածի մէջ խօսելով հայոց մամուլի վրայ, ուրիշ բաների հետ յայանում էր և այն կարծիքը, թէ մինչև 1872-ը մենք հայերս ունեցել ենք «գաղափարական փիլիսոփայութեան կուսակցութեան լրագրութիւն (?!):», ինչպէս որ ցոյց է տալիս իբր թէ նորա «ընդհանուր պաշտպանողական» ծառերը:

րունակութիւնը . իսկ այնուհետեւ սկսվում է մեզանում ժողովրդական , գործնական մամուլ : Փոխանակ ցոյց տալու մեր , մանաւանդ ներկայ , պարբերական հրատարակութիւններից ստացած ընդհանուր տպաւորութիւնը , նրանց որոշող բնաւորութիւնը , ծանր ու բարակ քննում էր այս կամ այն յօդուածը , նախադասութիւնը , մինչև անգամ խօսքը և վերջապէս գալիս էր իբր թէ այն նոր եզրակացութեան , որ Մշակի ու Մեղուի նման քաղաքական ու գրականական լրագիրները պէտք ունենան ձեռքիկջօպէդիական . և ոչ թէ «մասնագիտական պարունակութիւն» . . . Պ. Վասպարը եթէ իմանար , կասէր՝ «էհ , վունց կուլի . . . զուրթ իս ասում» :

Առաջին երկու , երեք տարիները այն աստիճանն ստատկացաւ այդ չար պօլիմէկը այդ երկու լրագրների — Մեղուի ու Մշակի մէջ , որ քիչ էր մնում՝ ամեն բան արհամարելով , անցնէին քաղաքավարութեան բոլոր սահմանները : Մոռաւ նալով արդէն պօլէմիկի բուն էութիւնը , գրականութեան մէջ ընդունած քաղաքավարի ձևերը , մեր գրողները սկսեցին յարձակվել միմեանց անձնաւորութիւնների վրայ : Մանաւանդ Մեղու այս բանի մէջ համարեա թէ հոստաւ Հերկու-

էսի սիւներին և սկսեց ծաղրել պ. Արծրունու լմամնական արտաքին պակասութիւնները : Այդ ժամանակ ի զուր չէր նախատում զրանց Тифл. Вѣстн. լրագիրը ասելով՝ Թէ հէնց այն բոպէին, երբ ներուպոյում հազար ու մէկ, ուշադրութեան արժանի, խրաքական անցքեր են պատահում, երբ Ֆրանսիայում փոխում են հանրապետութեան նախագահին և մանաւադ Վէգիտիմիստներին կուսակցութիւնը՝ քաղաքական շարժումներ անելով, բուրժուան սպիտակ զբոսակը ձեռքին՝ ուզում է բազմեցնել կոմս Շամբօրին Ֆրանսիայի արքայական կործանեալ գահը, և երբ հէնց մեզ մօտ էլ հարկաւոր, ուռաջնակարգ, օրական անթիւ հարցեր կան քննելու, վարժեցնելու, ուսումնասիրելու՝ զուր մեծ մտածումք փոխադարձ հայհոյանքներով էք պաշտօնադրում : Սակայն անմեղ էր այս իրաւացի նախատինքն ու մի և նոյն ժամանակ բարի խորհուրդը : — Նրանք դարձեալ շարունակում էին իրանց գեղեցիկ, հիւանալի պօլէմիկը :

Այդպէս պաշտպանելով հայոց ազգային եկեղեցին, որի սկզբունքները ինքը Մշակ էլ միշտ սուրբ էր համարում, ախոյեան հանդիսացաւ նոյնպէս իր նշանակութիւնը չը հասկացող հայ

Հոգեւորականութեան: Ահա սորա վրայ էր իրաւաւոր աւելի մատնացոյց անում Մշակը: Փոխանակ մի որ և է կուսակցութեան հասարակական օրգան լինելու Մէշուհ տեսնելով «քամին ուտելից է փչում», շուտով դարձաւ Թիֆլիսի այն ժամանակուայ առաջնորդ Մակար Արքեպիսկոպոսի օրգան: Մշակը տեսնելով որ համալսարանական երիտասարդները — Մէշուհ աշխատակիցները — հասարակական չափից դուրս մեծ նշանակութեամբ թիւն են տալիս հայ հոգեւորականութեանը, ազգի կարիքներին անհամապատասխան հոգեւորականութեանը, անուանեց նրանց կրկնական, յետադէմ կուսակցութիւն: Եւ այն քան որ Մշակը հետեւելով այն յայտնի, հիանալի ասացումին, — որ ամեն անուշառ, անկողմնապահ մարդու դէպիզը կարող է լինել — թէ թող զկայսերն կոյսեր զԱստուծոյն Աստուծոյ, կ'ասենք, որ Մշակ իր հրատարակման առաջին տարիները համապատասխան լինելով իր լրագրական կոչումին, շատ անգամ բարձր էր Մէշուհից: Սորա աշխատակիցները, չը նայելով իրան ցարմարացոյն, համալսարանական բաներ, կրթութեանը, չը գիտէին յարմար կերպով առաջ տանել լրագրիչ, վերջապէս «ժողովրդական» անունը:

լիցիտատ կոչուած մարդիկ չէին : Այն ինչ
գալլոցական գործում, որի մասին խօսե-
լու տեղը չէ այստեղ, «մեղուակահները» ցոյց
են տուել մի տեսակ առաջադիմութիւն : Օրի-
նակ կարող է լինել, եթէ ոչ ներօրտեա՞ծ դըպ-
րուցը, որ դեռ էլի հին, առեւտրիական սիսաէ-
մով է շարունակվում, գոնէ Գայանեան օրիորդա-
կան ուսումնարանը, որ կատարելապէս նրանց
գործունեութեան արդիւնքն է : Իսկ մի մարդ չէ
կարող լինել լաւ վարպետ հիւան ու մի և նոյն
ժամանակ հմուտ գերձակ :

«Մեղուակահները» իրանց գործունեու-
թեամբ, իրանց օրգանով խկտալէս ոչինչ որոշ,
յատկանիշ ուղղութիւն չեն ներկայացրել, չեն
ցոյց տուել : Նոքա, աւելի կրաւորական մարդիկ
լինելով, նայել են գործին այնպէս, ինչպէս կը
վարվուէր ծառայող — պաշտօնական, որ իր սահ-
մանափակ գործով զբաղուելով միայն, ամսական
ռոճիկը սովորաբար իր ժամանակին է ստա-
նում : «Մեղուակահները» մի առանձին, յայտնի,
տաք եռանդով չեն գործել կեանքում, հետե-
ւաբար և ի գուր անուանել նրանց կղե-
րական, պահպանողական և ուրիշ անուններով՝
ոչինչ նշանակութիւն չունի : Այս բանը երևում

է մանաւանդ այն հանգամանքից, որ հենց Մակար արքեպիսկոպոսը հեռացաւ Թիֆլիսի առաջնորդութենից, Մեղուն իսկոյն դարձաւ հակակղերական և սկսեց յարձակվել ոչ թէ միայն մեր հոգևորականութեան վրայ առհասարակ, այլև մինչև անգամ մեր եկեղեցական բարձր պաշտօնեաների վրայ՝ քննելով նրանց այս կամ այն վարմունքը իրանց ստորադրեալներին վերաբերեալ։ Այսպիսով Մեղուն գիպչում էր հոգևորականութեան մէջ ընդունուած երարկիական գիսցիւղինային։ Սրանից էլ աւելի ազատամտութիւն երբէք չեն ունեցել մեր հայ լրագիրները։ Ուր մնաց ուրեմն Մեղուի պաշտպանողական ու կղերական ուղղութիւնը, պէտք է հարցնել հիմայ, ոչ թէ ամեյուսականներին, որոնք ոչինչ ազատ պատասխան չեն կարող տուլ չընդունելով այդ ուղղութիւնը, այլ նոյն իսկ պարծրունուն։

Այսպէս շարունակվում էր գործը երեք, չորս տարի, մինչև որ Մշակի խմբագրից հեռոյհասէ հեռանում էին իր լրագրի լաւ աշխատակիցները։ Պարծրունին՝ չը կարողանալով կատարելապէս համաձայնվել ու մտերմանալ իր ոչ մի բարեկամի հետ, բոլորովին մենակ մնաց և վերջա-

պէս ստիպուեցաւ լռել: Նա այլ ևս ոչինչ չէ
յիշում իր լրագրում Մշակ մասին և բացի
իրանից գրեթէ ամենքին աւելի կամ պակաս
գաղտնի, յայտնի մեղուական է համարում. . .
Նրա յօդուածները սկսեցին անձնական, եսական
գոյն ստանալ և հակառակել առաջուայ գրուած-
ներին, այնպէս որ պարագոքսներն ու ասֆիզմ-
ները սովորաբար բան հարձան մեր գիտնական
գոքտորի գրչի տակ: 1876-ի վերջերում, երբ
մի պարոն մօտիկ ծանօթանալով նորա հետ
հարցնում էր նրանից, թէ ինչո՞ւ էք այդքան
պարագոքսներ սնում, նա պատասխանում էր,
որ ուզում է, հետևել պ. Պրուդօնի օրինակին:
Վերջին ժամանակները, Մշակ օրինաւոր
աշխատակիցների հեռանալուց յետոյ՝ «գիմնա-
զիստ» — ասեմինարիստ համբակ պատանիներն
ու ամեն առօրէ տերացուները սկսեցին մեծ դեր
միտալալ և մասնակցել Մշակում. . . Թէև, ճշ-
մարիտը խոստովանած, այս մի նոր բան չէր մեր
հայոց լրագրութեան ու գրականութեան
մէջ, որովհետև ոչ թէ միայն Մշակում նոր
պիտի ցոյց տային դրանք իրանց հիանալի շը-
նորհքը, իրանց տղայական, կռաւիտ ագիտու-
թիւնը (ignorance crasse), այլ և վարուց ար-

զնովր ոչ • մկատե եմզվ ռե • յդալե մճ —
 ամուլ թիւմս առտումե մկ գրաճղտէտե ոչեռնզվ
 ‘ոչեռնու տզ գրաթմտի թօպեմս եմու՛յ’
 • • • Յս գթղ յրաքմե մկ Նյխտի շեքե ‘չ Նսմ’
 ‘տի դոթմս ‘ գառով՛նու գ ժոչե ‘մոյրա՛ն վմզ’
 ‘տէ իստողպւրս զւլթիսիտղաշն հսկամազառտե’
 զտիտիսմտտէ ‘ջրր վոլխոն վր ‘մզւլթիսե’
 ‘տմ’ • ամդմտտի տրաթիտջրի գ մզե մտրաթե’
 ‘մզտջ կապտոթ զնզ յ վր ռս զվեռնա զվե’
 ‘տմ ճրր զտղթիսիտտտէ հմաե հվմզեհնճվր’
 հյր ռս մտեռն հսթմիտժաւտժ ռս հսդեռեմտե’
 յ հվմզեզւլթիսիտտղվէ զտիտղբառ ռս ‘հվեռնի’
 ‘եմտր զտիտղալե ‘ հվժվճմտի զտիտիտմտտէ’
 հվմզմե մս ‘տտիգմտ ‘ ոչ տրադոյ՛Ց • • •

Նյմզվ ճոստ ժոս մի Նսթ զնովր գթղ ‘մմզժ’
 ‘ոթով զնու տէ՛լլ տրամեմմ մկ հզեռ ‘իսկզե
 վեռտմով գ հմտէ վ ‘զվւրամճմլլ • ե մժնվ ‘հզամ
 ‘ս ‘մմզեռ տղղադէ վեդմե ‘ճրր վիչր ոեմվզ
 ‘ջտրաւոթ’ իսմեռլմզի զգլտիգմտմ յով մզզիտր
 ‘տու • ճտրաւա ճաւաշլլ ոչ իսթվաւ վթլնդմզ
 վտրտե ուլլ • իսմզջտրամե զտիտմտղզմզ ‘կտով
 եղտմե զվչ տրաթմտեմտե մմզթլմզթլ վմզզշվս յ
 վեռնլլ ‘զտիտիտ’ • վեռնլլ ‘մեշլլ ‘ոչեռնզլվ վմզ
 ‘զւլթիսիտտտմէ ուլր զտիտղժմտե մզր զչե

„կը խօսեմ: Արաց ժողովրդական մի առած
„տսելով՝ թէ „անտէր եկեղեցուն սատանաներն
„են տիրապետում“, շատ իրաւացի միտք է
„յայտնում: Այդ ուղիւ ու խելօք առածը ու-
„զում է տսել, թէ ամեն բան, որ անտէր է,
„որ հսկող, պաշտպանող, իրան արժանի մար-
„դիկ չունէ, անպատճառ բողբոսանիլը սատո-
„նայ — էակնեւ ճանկն ընկնելով՝ յափշտակ-
„վում է նրանցից և անշուշտ դէպի չարն է
„դործ դրվում:

„Այդ երեւթը կարող է յարմարվել և
„մեր լրագրութեանը: Մեր լրագրութիւնը, թէև
„իր ոչ մի տեսակ աշխատակցին կամ թղթակցին
„է վճարում, բայց այնքան ազատութիւն ունէ,
„որ ամեն մարդ, ով կուզէ լինի մի և նոյն է,
„միայն թէ գրիչը ձեռքում բռնել գիտենայ՝ օ-
„գուտ քաղելով թէ այդ ազատութենից և թէ
„վերոյիշեալ անտէրութենից, դուրս կը գայ
„լրագրութեան ասպարէզ և՛ իր քնքոյշ շէնքից
„բարակ մոքեր դուրս տալով, յօգուածներ կը
„շարադրէ մեր խելք, անկիրթ հասարակու-
„թիւնը դաստիարակելու համար: Bravo! դրա-
„նից էլ հեշտ բան: Լրագրական, գրականական
„ազատութիւն է, ինչ ուզում էք արէք, «կօն-

„ալօր չը կայ, հասարակական մարտիկ կար-
 „ծիք չը կայ : Ով է հարցնում, թէ ի՞նչ մարդ
 „այդ գրողը, որ գուցէ աշխատում է իր գրուած-
 „ներով անբարոյականացնել հասարակութիւնը* ,
 „որ ասիթ է լինում ազիտութեան թանձրա-
 „նալուն, որ սուտը, կեղծը, անպիտանը՝ ճշմար-
 „տութեան, զեզեցիութեան և յոյսի տեղ է ու-
 „զում ծախել, ով արդեօք — ոչ ոք : 1). հա-
 „համարեա՞յ այդպիսի դրութեան մէջ է, ընկեր,
 „այստեղի ազատ մամուլը . . . և երեւա-
 „կայիր, համալսարանական (?) մարդիկ, որոնք
 „տարիներով պատրաստվել են (երազում) հա-

* „Պ. Հեղինակի այս կարծիքի հետ մենք չենք կարող
 համաձայնվել: Նախ՝ որ դեռահաս զրջից բղխած յօդուածները
 չնչին ազդեցութիւն ունեն հասարակութեան վրայ — հազիւ
 թէ կարողացում են, իսկ երկրորդ, նոյն իսկ մամուլը ինքն
 իրան „կօնորօլ“ է անում. — գրողների պօթմիկը ու նոցա
 մեքերի փոխադարձ հակառակութիւնները մտքում են մամուլը
 իրենում մտքած անպիտան կեղտից: Ծանօթ. „ՕՃՅՈՐԷ“
 ուղչս լրագրութեամբ. :

Իմ հայ ընթերցողը, արդէն կարողացած լինելով պրոդկիս
 ամբողջ վերնադիրը՝ ի հարկ է չի դարձնաց ասելով, թէ ինչ
 գործ ունէ պատեղ „ՕՃՅՈՐԷ“ ուսս լրագիրը իր նկատու-
 դութեամբ: Այս իմ ամբողջ յօդուածը — „Հայոց մամուլը Ռու-

„սարակութեանը առաջնորդելու, հաւանում են
այդպիսի ազատութիւնը, որ առաջուէմ, հաս-
կացող, խղճնուոր մարդկանց բառարանում
ենշանակում է խանգարումն ձշմարիտ, մարդը
ազատութեան:

„Արագրութեան, դրականութեան, հասա-
րակական զատիարակութեան համար պատ-
րաստուած մարդիկ զժքազգաբար հեռանում
կամ անմիջապէս չեն մասնակցում ընդհանուր,
հուշիրական դործերում և ասպարէզը թէ բթա-
միտ, կեղծաւոր, եզուիտ ինտէլիգենցիային և
թէ սրանից դրզած համբակ — տղաներին է
մնում:

ուստանում եւ կողկասի մէջ՝ վերնագրով—յատկապէս դրեւ,
պատրաստել էի նոյն իսկ այդ կրպորի խմբագիր պ. Նիկո-
լաճէի խնդիրքով ու ցանկութեամբ „ՕՃՅՐԵ-ի“ համար,
որ եւ լոյս տեսաւ մի քանի փոփոխութեամբ: Եւ ցանկութե-
այ, որ սա հայերէն եւս լինի: Այժմ, մի փոքր աւելի լրա-
ցնելով յօդուածիս հայկական քնաղիրը՝ հրատարակում եմ ա-
ռանձին բրօշխրով: Անաչառ կերպով խօսելով այստեղ մեր
մշակութի մասին առհասարակ եւ „Մշակի“ վրայ մտնաւո-
րապէս, եւ հանդիսանում եմ որպէս երրորդ անձն, որպէս
ազատ քննող եւ ոչ թէ որպէս „Մշակի“ նախկին . . .
„մշտական“ աշխատակից . . .

„Այդ համբակ — աղաներն են, որոնք ա-
 „մեն բանի վճիռը հեշտութեամբ կարգում են
 „հայ հասարակութեան դիւին: Ոչ մի տեղ չ'ե-
 „ղած, ոչինչ գիտութիւն, ուսում, չը ստացած,
 „ոչինչ բան սխառմամբար չը լսած, չը տեսած, չը
 „քննած, քաղաքակրթուած հասարակութեան
 „կեանքի հոտը չ'առած, (բաւական է միայն որ
 „հայերէն գիտեն, բայց այն էլ գիտեն արդեօք)
 „համարձակում են ամեն հարց, ինչ տեսակ
 „կուզէ լինի՝ գրականական, քաղաքական, գիտ-
 „նական, կրօնական, հասարակական, տնտեսա-
 „կան և մանաւանդ մանկավարժական, այո,
 „մանաւանդ մանկավարժական (!) և այլն փրձ-
 „ռել, քննադատել և, որ ամենավատթարն է,
 „միշտ կրիտիկական կէտից նայել: Ոչինչ դրա-
 „կան արդիւնք չես տեսնի այստեղ. բոլորը կրի-
 „տիկական, բացասական է, այն էլ յիմար,
 „տղէտ, յետագէմ բացասական: Իսկ այսպիսի
 „ցաւալի երևոյթի անունը ամեն հասկացող
 „հասարակութեան մէջ անագնուութեան, գրա-
 „կանական աշաղլատանութիւնն է:

„Ես չեմ ուրանում, սիրելի, որ բնական
 „տաղանդներ, թէև առանց շատ բարձր զար-
 „գացման, ամեն ազգի մէջ առաջանում, երևում

փռհէ Դրաս Եւն զյ թղարնոսն մկնզկբչմի՝
 աւկր յրասմո կով և զտիտիմո աւկր ոգմզ՝
 -սո և ւստպոնմոն մաժտոտցրոհ Դգնզդա զչ՝
 զւթիտիտոյրոհ և ժղոգթրանդեհո զտիտնմ՝
 -տմպո ռս Դտիտոյս մկնզդտգիտութի քմմկպո՝
 Դգնզ զյ զտահմաթղզ յրաղտմոպրասոս Դսնզդթի՝
 զտահմաթ Դտսո ժմզդտնա ջնզա — և զչ զչր՝
 մկնզն ուստմով — և մալ Դտսո և զտտտմստն՝
 Դտիմզ յ Դոգնզա Դտմն կով զնզ և Դնո՝
 և Դմնզ զմզդտնա — և մոտտովմզ զեւսեղտ՝
 զպոյ, տսն յ տսն և ոգւո Դզյ Դնոյ՝

Դնզր զպոյսն զմզպթիտմոտոհ Դոհ՝
 միտմոտմոտոն վաթի Դսնզսն մզմպր մսազ՝
 և զտիտնովյմզ և կով յրամնամ և յրաղտնո՝
 Դսնզտմ աւսն և մկնզթրամկտոյ զտիտիտոտ՝
 -տն մ և զ ող և մկնզպոստն Դսղտա Դսնզմոտ՝
 -տոյ յ յնտոյ և զմկնսն և (և) զտիտոյտոտ՝
 Դոյրոհ և Դոյրոհտն և տպրոթմ և յրաղտնով՝
 մ և զ յրաղտնի յ զտմն զտմ զպրո մ և զտնո՝
 — կովրոհ զնո և ող և Դոհ մ և ոյոտ զւթիտստն՝
 -տմ և զ Դոտնա զտն զմկն զչնմո (և զտմն զտա՝
 -տոյ և զ Դոտնա Դ զնո Դնոմ) մկնտմտա Դսնզն՝
 և մոտիտոյր յրաղտնզր Դնոյ յրաղտնի և Դ ժղչմո՝
 Դ ժղչմո մ ժղնզմո կվստնոմ և մո զնոյոտ և զպ՝

„վատթարանալուն և ոչ թէ՝ առաջագիմու-
թեան, աշխատանքի ու գիտութեան պրօշակր
„ձևօքին, պատերազմել է ամեն վատ, փաստ-
„կար ու թշուառ երևոյթի դէմ, ժողովրդին
„փշացնող դործի դէմ: Շնորհակալ ենք . . .

„Լ՛գգային և հոսարակական կրթութեան
„դաւաձանները թող շարունակեն այդպէս դոր-
„ծել, փոյթ չէ: Սա ուրախ եմ, որ հակառակ
„ուղղութեամբ դործող մարդիկ էլ կան, որոնք՝
„դնդդիմադրութիւն կազմելով այդպիսի նենդա-
„միտների դէմ, նպատակ ունեն ժողովրդի ճշմա-
„րիտ առաջագիմ կրթութեան ու երջանկու-
թեան համար աշխատելու“* . . .

«Մշակեաններն» կուսակցութիւնը, որի մա-
սին մինչև անգամ պ. Կուտուլին էլ խօսեց Ֆր-
րանսիական «Temps» նշանաւոր լրագրում, նմա-
նեցնելով այդ երևակայեալ կուսակցութեան
գլխաւորին — պ. Գր. Արծրունուն, կրօնական
երևելի «Եկեփորմատօր», ճարտաւան Հիասանա
հօրը, խոխապէս ոչ մի ժամանակ զգույթիւն չէ

* Տես «Մշակ» 1877 տ. № 53-ի իմ յօդուածը «Նա-
մակներ իմ բարեկամին»:

ունեցել: Իսկ եթէ մի տեղ երևացել է այդ կուսակցութիւնը՝ այդ տեղը պ. Գրիգոր Արծրունու Քանապղիան է: Միայն հեռու, «եօթը սարի» ետեւ բնակւողները* կարծում էին և կարծում են, թէ աշխարհիս երեսին «մշակեան» մի ամբողջ կուսակցութիւն կայ և դորան համակրելով պահպանում էին և հիմայ էլ մասամբ պահպանում են պ. Արծրունու սեպհական, անձնական օրգանը . . .

Արդէն յայտնի է, որ Մշակ 1877-ին շաբաթը երկու անգամ էր հրատարակվում: Այսպիսի երևոյթը՝ այսինքն հայ լրագրի շաբաթը երկու անգամ երևալը, թէև առաջին անգամն էր ռուսահայատակ հայերի լրագրութեան մէջ, բայց ի հարկ է գրականական մի առանձին «անցք» չէր կարող համարվել. . . Գործը շարունակվում էր այնպէս, ինչպէս նկարագրեցինք: Ներապայում և մանաւանդ Գերմանիայում ուսում առած հայ երիտասարդներից շատերը թէ արդէն վերադարձել և թէ վերադառնում էին իրանց հայրենիքը: Ընթերցողին յայտնի է, թէ ինչպէս պ.

* Դրանցից մէկն էլ ես էի՝ Փարիզում եղած ժամանակ:

Արծրունին գովում էր գլխաւորապէս գերմանական ուսումը, կրթութիւնը, որի անունով, ինչպէս վերև էլ ասեցինք, սպառնում էր շատերին: Անկասկած ամեն մարդ կարծում կը լինի, որ Մշակի խմբագիրը՝ տեսնելով իր շուրջը այդքան հայ երիտասարդներ՝ ուսումնառած, կրթուած հէնց իր բերանով գոված Գերմանիայի և Ներսիսի մէջ, պիտի մոերմանայ և միանայ դրանց հետ՝ ընդհանուր գործը առաջ տանելու համար: Եւ, եթէ մեր հասարակութիւնը այն աստիճան զարգացած է, որ կարիք է զգում մի առաջագէտ, ժողովրդի էական պահանջները հասկացող, ազատամիտ կուսակցութեան կազմուելուն, ունենալուն իր մէջ, միանալ այդ բոլոր եւրոպակիրթ երիտասարդների, կամ դոնէ դրանցից մի քանիսի հետ, և հետեւաբար կազմակերպել մի օրինաւոր կուսակցութիւն: Բայց ոչ . . . Հէնց այսօր էլ կարելի է բաւական թուով հաշուել թէ Ռուսաստանում և թէ Ներսիսայում ուսումնառած հայ երիտասարդներ, որոնք՝ ստիպուած գանազան, խառը հանգամանքներից և շնորհակալ լինելով մեր մեծապատիւ խմբագրութեան, գրեթէ ոչինչ չեն անում մեր լրագրութեան ու գրականութեան համար: Չընայելով այս երիտասարդների

ունեցող մարդկանց, որոնք անորոշաբար խփատ են
դէպի իրանց ազանդակիյնների կրօնական — հա-
սարակական պարտաւորութիւնները : Սաստիկ
զգոյշ լինելով իրանց գործունէութեան մէջ դէ-
պի ամեն մի նոր մարդ, դէպի ամեն մի նոր ոյժ,
երեսյի՞ մի և նոյն ժամանակ ինչ որ խառը
օգուտ են շրջապատուած : Եւ շատ անգամ, շատ տեղ,
շատ պարտնենքին ասել եմ և հիմայ էլ կ'ասեմ, որ
մեզ պակաս է բարոյական միացնող ոյժը, ընկե-
րակցութեան, միաբանութեան վսեմ սկզբունքը...
Եւ այն երիտասարդները, որոնց ես յիշեցի վերևում
և որոնց էլ չեմ յիշել, կը ցոյց տան իրանց թուլու-
թիւնը, վհատութիւնը, ծուլութիւնը, անտարբե-
րութիւնը, կիթէ սպասեն, որ այս կամ այն հայկա-
կան խումբը, (!) այս կամ այն հայ խմբագրութիւնը
(եթէ միայն կայ մեզանում հայ խմբագրութիւն),
հասարակութեան այս կամ այն յայտնի գործող
անձը գրաւէ, հրաւիրէ նրանց ընդհանուր գործին
մասնակցելու : Բնդհանրապէս, եթէ նոքա
անդրդուելի նպատակ են դրել իրանց խեղճ,
հարստահարուած ժողովրդի, անտէր ու ան-
որոշտպան հայ ազգի համար հողաւոր, պէտք է
աշխատեն, ինչպէս էլ լինի, արտայայտել իրանց
կենսական ոյժերը, գործել, բան շինել, մինչև

որ կարելի լինի իրագործել հայ հասարակութեան մէջ միաբան գործունէութեան՝ այսինքն ընկերակցութեան փրկարար գաղափարը . . . Սակայն շարունակենք Մշակ մասին խօսել :

1877 տարուայ վերջերում, հէնց այն թուէին, երբ ամեն մարդ առանձին հետաքրքրութեամբ հետևում էր ղինուորական, պատերազմական անցքերին ու քաղաքական երևոյթներին, պ. Արծրունին՝ դրդած իր մի բանի ծանօթ պարունակից, յայանեց, թէ եկող տարին՝ այսինքն 1878-ին իր Մշակ լրագիրը կը հրատարակէ ամեն օր կամ, աւելի ճիշտ ասել, շաբաթը հինգ անգամ : Առաջին ամենօրեայ թերթը այսուհի հայերի մէջ անշուշտ պէտք է որ, այս անգամ գոնէ, զրականական մի առանձին «երևոյթ» կազմէր : Այս պատճառով էլ ամենքը սպասում էին, ամենքը կրկնում էին, որ Մշակ կը լատնայ, վերջապէս կը նորոգուի : Եւ ճշմարիտ որ, դժուար էր այժմ կասկածել այդ բանի մասին : Ինչքան որ առջև ունենալով լրագրի նիւթական յաջող դրութիւնը, որ քարեկարգվել էր պ. Արծրունու նոր սաացած մասնագական հարստութեամբ : — Մինք ոչինչ գործ չունենք մասնաւոր կեանքի հետ : Եթէ այսուհի յիշում ենք, որ պ.

Արծրունին Ֆիլիլիսի հարուստ կալուածատէրերից մէկն է այսօր՝ այդ այն պատճառով ներասոււմ, որ հասկացնենք, թէ ամենօրեայ թերթը մեզանում աւելի շուտով կարող է հրատարակվել մի հարուստ կալուածատէր պարոնի ձեռքով, քան թէ լրագրի բաժանորդներից ուսացած գումարով: — Այսպէս թէ այնպէս ամենքը յոյս ունէին, որ այս անգամ գոնէ պ. Արծրունին՝ Ֆիլիկայէս տնկարող լինելով շարունակել ամենօրեայ հրատարակութեան դժուար ու քրնքոյշ գործը և յաղթելով իր յամառ, անհաշտ, հիւանդոտ բնաւորութեանը, կ'աշխատէ դրաւել դէպի իր լրագիրը իրանից հեռացած, սառած գրողներին և, օրինաւոր կերպով առաջ տանելով գործը, կը բարձրացնէ Մշակը, հասցնէ այն հետաքրքրութեանը, այն արժանաւորութեանը, ինչպէս որ գոնէ առաջ ունէր այդ լրագիրը: Բայց ոչ, և ընդհակառակը . . . Պ. Արծրունին չը կարողացաւ կամ չը կամեցաւ այդպէս տանել բանը: Այժմ'նորա լրագիրը՝ հետեւաբար և խմբագրութիւնը(?), պահպանւում է (!) համրակ — տղաների ջանքով՝ համրակներ, որոնք հազիւ կարող են կապել իրարու հետ երկու, երեք «ախտաւորութիւն և արտայայտել մի որ և է

են երևում ընթերցողին: Այդ մեծամասութիւնը այն բանով աւելի ծիծաղաշարժ է թվում, որ ամբողջ առաջնորդող յօդուածը՝ պարունակելով իր մէջ սովորաբար հինգ կամ վեց նախադասութիւն, տպուած է լինում ամենախոշոր տառերով: Չարժէ, խօսել համբալ — տղաների շարադրած յօդուածների մասին, որոնք ի հարկ է ստոր են ամեն տեսակ կրիտիկայից: Այս հիանալի դրուածները, ինչպէս երևում է, այն տարիժան նպաստել են պ. Արծրունու ամենօրեայ լրագրի յաջողութեանը, որ խմբագիրը ստիպուած «պրէմիաներ» է նշանակում (ընթերցողներին անբարոյականացնող միջոց), որպէս ղի կարելի լինի աւելի բաժանորդներ որսալ:

Աւելորդ եւ համարում խօսել արեւելեան քաղաքականութեանը վերաբերեալ Մշակի սխալ ու անտակտ յօդուածների մասին*, որոնց համար իրաւամբ յանդիմանեցին նորան տեղա-

* Այդ յօդուածների պարունակութիւնը մեծ մասամբ միայն դատարկ հայհոյանքներ էին: Օրինակ կարող են լինել պ. Արծրունու խօսքերը՝ «եղիծ», կապելու ղիծ» (տես «Մշակ» № 64 1877 տ.), ինչպէս որ նա անուանում էր Միդհատ փաշային:

կան լրագիրները և որոնցով պ. Արծրունու օր-
գանը՝ չափազանց ջերմեւանդութիւն ցոյց տա-
լով, կարծես դիտմամբ ցանկանում էր ինքնակոչ
կիսապաշտօնական լրագրի դեր խաղալ և նմուշ
վել „plus royaliste que le roy“ կոչուածին։
— Ապստամբութիւն քարոզելով տաճկական
Հայաստանի հայերին (թէպէտ երբեմն տաւում էլ
էր, որ Հայաստանում հայ չը կայ) բոլորովին
մոռանում էր, չը դիտէր, թէ արդեօք հաճելի՞ կը
լինի այդ բանը այն կառավարութեանը, որին
ինքը իբր թէ ծառայում է, համաձայն կը լինի
արդեօք այդպիսի երևոյթը այն տէրութեան
հայեացքների հետ։ Թիւրքիայի հայերը արդեօք
իրաւ մի տէրութենից միայն պիտի սպասեն ի-
րանց փրկութիւնը, թէ այդ մի ցնորք է, երև-
ակայութիւն է և այլն, և այլն — այսպիսի հիա-
նալի, հրաշալի քաղաքականութիւն։

Բայց թողնենք այս բոլորը, գանք և տես-
նենք, թէ ինչ նոր փոփոխութիւն գործեց պ.
Արծրունին հայ լրագրութեան մէջ, երբ՝ ամեն
օր կամենալով հրատարակել իր Մշակ լրագիրը,
ուրիշ բաների հետ գրեց և՛ հետևեալ խօսքերը՝

„ . . . Ինչ որ վերաբերում է Մշակի ուղղու-
թեանը, նա նոյնը կը մնայ իր հրատարակման

„եթերորդ տարին, ինչ որ էր վեց տարի շա-
 „րունակ: Մենք հեռեկանք միշտ բաժնի
 „վարակա՞ն ուղղութեամբ (?), միշտ աչքի առաջ
 „ունենինք հայոց ժողովրդի շահերը (!) և նորա
 „ընդհանուր հարգելի անտեսական, բարոյական և
 „մտաւոր զարգացումը . . .

„Իսկ այդ տեսակ ուղղութիւնը մեզ յա-
 „ջողուեցաւ և կարող է յաջողվել միմիայն թա-
 „շուէրէ մարդիկներով (?) աշխատակցութեամբ: *

„Նոյնը կ'անենք և այսուհետեւ: Նոր վար-
 „դապետութիւնը (!), նոր մարքէր կարելի է
 „ըմբռնել տալ նոր մարդիկներով: Թափառողեզ-
 „ներին (գիտե՛մ) և նրանց միջնորդութեամբ
 „Քարովել այն մոծկը ժողովրդին:

* Նկատելի է, ինչպիսիք, որ պ. Արմրունին ուղում է
 տանել, եւ իր վրաս շահատակիցները հասարակ մարդիկ
 պիտի լինեն՝ այսինքն ոչինչ չը հետապնդեն: Այսպէս
 անհետաքննաբեր ևն այդ խօսքերը: Ի՞նչ է նշանակում ժողո-
 վրդական մարդ: Ի՞նչ է ուսում առած, բարձր դաստիարակ
 ստացած, կրթուած մարդկանց մէջ ժողովրդական մարդիկ չը
 կան: Ինչպէս երևում է պ. դօրտորի կարծիքով՝ չը պէտք է
 լինեն: Ահա՛ շարունակներ քաղել նորա հետաքրքիր յօդա-
 ծից եւ կը տեսնենք, որ իրաւ առհնչելին չը կան:

„Իսկ նոր մտքերը, կրկնում ենք, կարելի է
„ըմբռնել տալ նոր մարզիկներին, նրանց կարելի
„է յայտնել և քարոզել ժողովրդի հարգելի
„նշաններին * միջնորդութեամբ (տեսաք) :

„Երիտասարդութիւնը, ** որ յայտնի ու
„սում է առել, որ ամեն մի մտքի, ամեն մի գա-
„ղափարի վրայ ունէ արդէն կազմակերպուած
„պաշտօնական գիտնական հայեացքներ, նա
„գիտարութեամբ է ընտելանում նոր, ինքնու-
„րոյն մտքերի քարոզութեամբ *** . . .

* Յաւալի ակնարկութիւն տաքեալների վրայ :

** Տեսէք, ինչպե՞ս, որ պ. Արծրունին սլառեղ խօսում է
զարգացած, ուսում առած բոլոր այ երիտասարդութեան
վրայ եւ ոչ թէ այս ինչ կամ այն ինչ կուսակցութեան, խմբի
կամ հասարակական յայտնի դործողների մասին, որ ի հարկ
է որիշ բան կը լինէր :

*** Մենք զարմանում ենք եւ մի եւ նոյն մամանակ ծի-
ծաղում, թէ ինչ պատճառով պ. Արծրունին, „յայտնի ու-
սում առած“⁴⁵ ամբողջ հայ երիտասարդութեանը առանց բա-
ցատուեան յատկացնում է „պաշտօնական գիտնական հայեաց-
քները“⁴⁶ : Արբան մեզ յայտնի է պաշտօնական գիտութիւնը
կամ պաշտօնական գիտնական հայեացքները յատուկ են կը-
րծին, վարչադպրոցականը (զուցէ այնպիսի վարդապետու-
թեանը, որպիսին բարոյութ է „Մշակի“⁴⁷ խմբագիրը), մի որ

„Փարիսեցիներին դժուար է ընդունել տալ
 „նոր, գուցէ դեռ անտաշ , բայց կենդանի, կեն-
 „սական մոքերը : Հին ձևերի մէջ դժուար է
 „ձուլել նոր ձևերը . . .

„Սենք մեր զործունէութեան մէջ միշտ
 „կանենիլ ենք և կը կանգնենք (նստեցէք խնդ-
 „րեմ) ժողովրդական հողի վրայ, կը հիմնուենք
 „ժողովրդական տարրի վրայ, ուրեմն մեր գործը
 „(այսինքն լրագիրը) առաջ տանելու համար

եւ է պետական, քաղաքական կամ կրօնական չափից դուրս
 խիստ կազմակերպուած հիմնարկութեանը եւ ոչ թէ ուսում
 աւած բոլոր հայ երիտասարդներին: Մենք կարծում ենք, որ
 այդ երիտասարդներից մէկն է ևս ինքը պ. Արծրունին, որ
 այնպիսի նոր մտքեր, այնպիսի նոր գաղափարներ է քարո-
 ղում եւ այնպիսի նոր, ինքնուրոյն վարդապետութիւն է ստան-
 դում, որոնց մասին տեղեկութիւն չունենալով զարդացած հայ
 երիտասարդները՝ մի և նոյն ժամանակ չեն կորող „ընտե-
 լանալ“ դրանց հետ: Ա. յղպիսի խօսքեր լսելուց յետոյ մարդ,
 թէկուզ վերացական (abstraite) փիլիսոփայութեան համա-
 կից չը լինի, կամայ ակամայ կարող է հարցնել՝ „չը լինի“ թէ
 աշխարհիս երեսին կան էակներ, որոնք հասարակ մահկանա-
 ցուներիս անյայտ ցանաւորմով հաղորդակցութիւն ունեն վե-
 րին աշխարհի հետ (transcendance) և ներշնչուած են նո-
 րա զօրութեամբ: Յովսէփն շարունակներ . . .

*** Sbn "X 95, 1877 unuph

[illegible]

«Դին Նվմա հըլ պ հոկոսադի հըլ մա տադհ»
«մա հըլ պ պոկոդադի հըլ իմա պար»

փղձմ փափիւ Մկրթիսկաւմ՝ արտովն ի զլճոսալ՝
 ։մայրո՛հ անկղայ լինչմտտոս զայլ քամեամ՝
 Զտեղչաւ ի թաշիւ մղղղսլքիսկաւմ՝ Յգլ՝

[illegible]

«... մզկիւնդամտի չէ՛ չա՛յ կի՛նուոյր՝
 Զտի՛ղ ու՛ռե՛ հի՛նիսեաք՝ կի՛նուոյր պտիտե՛մի՛
 ՝սեաք յո՛ւթի՛ դը մաշտի՛մու՛ ա՛նդբո՛ւ՛նդտ շըր՝»

«տի անդադար առաջ գնայ, կատարելագործուի:
«— Նոստ լաւ. բայց առաջադիմութեանը դի-
«մելուց առաջ նա մէկ հիմք էլ պիտի ունենայ,
«պիտի նախ և առաջ մէկ բան էլ մասնաւորա-
«պէս զիտեմայ: Դերձակը պիտի խմանայ շորեր
«կտրել. որ կարողանայ քիւրճատի մէջ ասա-
«ջադիմութիւն անել:»

«Իսկ մենք՝ հօցերս շատ անգամ սպառնա-
«ցեցինք, որ այդ հիմնական մտքի հետ էլ հա-
«մաձայն չենք, որովհետեւ շատ բնական ենք
«զանտում, որ մարդիկ քաղաքական և հասարա-
«կական գիտութեան ոչ մի ծիւղ մտնեաւորա-
«պէս ստուգնասիրած չը լինելով՝ սկսէին որա-
«գիր կամ լրագիր հրատարակել . . .

«Եթէ արհեստաւորը մի բան սովորած
«պիտի լինի, որ իր արհեստով պարապէ, իրա-
«ւարանը իրաւաբանութիւն պիտի ուսումնասի-
«րած լինի, հողեւորականը — աստուածաբա-
«նութիւն ուրեմն ի՞նչ իրաւունքով քաղաքա-
«կան և հասարակական գիտութիւններից բոլո-
«րովին զուրկ անձինքը յանգրեւում են արպա-
«րէց դուրս գալ . . .

Անշառ ու տնկողմնապահ ընթերցողին եմ
թողնում հաշիւ տեսնել դօքտօր Արծրու-
նու լօգիկայի հետ, որ այնքան պարզ է, որքան
ցեկեկի լոյսը: Բայց ծիծաղելին ու միանգամայն
անհամբարան այն է, որ այն բոլոր «քարոզները»,
այն բոլոր բարձր ազազակները «ժողովրդի ուղղու-
թեան», նոր վարդապետութեան» և «նոր մոքերի»
մասին, եթէ վերացական անուն չը տալով, ընդու-
նենք այնպէս, ինչպէս որ հասկացվում են Սերո-
պայում, ուրիշ բան չին լինի, եթէ ոչ դատարկ,
աննշան, փքուած խօսքեր: Համանման բան ոչ
եղել է և ոչ կայ Մշակու-մի Սե եթէ մէկը տապա-
րէզ դուրս գայ և պարզաբանէ, բացատրէ ու
պաշտպանելով առաջ տանէ ժողովրդական կեան-
քի ճար թէօրիաները, նոր վարդապետութիւ-
նը» (ինչպէս որ, ասում եմ, Սերոպայումն են
հասկանում), այն ժամանակ ինքը պ. Արծրու-
նին, հարստահարուած ժողովրդին այդքան սի-
րող դօքտօրը, առաջին ու գլխաւոր հակառու-
կորդներից մէկը լինելով ամեն կերպով կ'աշ-
խատէ հարուածել, ոչնչացնել և հանգցնել
հասարակական — տնտեսական այդ երևոյթի,
շատերի համար այդ փառնաւոր կրակը . . .

Բաւական է կարծեմ, ինչ որ խօսեցայ Մշ-

գոնէ ձեռք չէ վերցնում լատինական այն հոմասս դէվիզեց, թէ „Quod possum facio faciant meliora potentes“, այսինքն — „ինչ կարող եմ կատարում եմ, թող կատարէ ով աւելի լաւ կարող է“ : Ն[թ]է պ. Արծրունին կամենար իր լրագրի ճակատը զարդարել մի որ և է վերստառութեամբ՝ անշուշտ արժանապատիւ հօր ամսագրի դէվիզը փոխ առնելով, հետեւեալ կերպով կը խմբագրէր՝ „Quod facio meliora est“, այսինքն թէ՛ „ինչ գործում եմ աւելի լաւ է“ :

Ի դուր կը լինէր մանրամասնութեան մէջ մտնել Մէլոս Հայաստանի լրագրի մասին, որին, չը գիտեմ, ով անուանեց Մշակի աստառ, իսկ ես կ'աւելացնեմ՝ ահամայ նմանող ևս : Մէլոսներկայացրել է և ներկայացնում է գրեթէ այն բոլոր դեղեցկութիւններն ու պակասութիւնները, որոնք յատուկ են Մշակին : Բայց ինչ կուզէ լինի, Մէլոսն չը կարողացաւ մրցել Մշակի հետ : Վերջին ժամանակները Մէլոսն, թէ և յայտնում էր իր քաղաքական հայեացքները, բայց բաւական զգոյշ էր և այս բանում Մշակի աւելի հեռատես ու խելօք : Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ Մէլոսն երբեք այնպիսի մեծ իրաւունքներ չէ յայտնել իր քը-

ես խորհուրդ կը տայի պատրաստուած, ընդունակ, գործը հասկացող հայ երիտասարդներին միանալ ու ձեռք զարկել մի նոր լրագրի հրատարակութեանը, որ իրաւամբ համապատասխանէր հայ ժողովրդի բուն, կենսական պահանջներին և վերականգնէր, բարձրացնէր մեր հայոց մամուլի կոտրած անունն ու անկեալ նշանակութիւնը։ Զը նայելով Մշակի ու Մէղուի գոյութեանը, այդ նոր գործի յաջողութեան մասին չէ կարելի կասկածել, որովհետեւ յիշեալ երկու լրագիրներն էլ միասին աւելի Մշակը, այլ ևս ոչինչ արժէք ու կշիռ չունենալով հայ հասարակութեան աչքում, մի և նոյն ժամանակ ոչինչ հաստատ ու համակրութիւն չեն էլ վայելում նրանից։

Մի կողմը թողնենք Վաղարշապատում հրատարակուող արդէն դադարած Դպրոց մանկավարժական ամսագիրը Գայանեան վանքի վանահայր Վահան վարդապետ Բաստամեանի և սորա նման ուրիշ պարբերական հրատարակութիւնները՝ ինչպէս Թէոդոսիայի Դպրոցի և այլն։ Հայ գրականութեանը անխոնջ հետեւող քարեկամներէցս մէկը՝ խօսելով այդպիսի հրա-

մեղեդուն, զտիտղտիտն ու զվրոհեալ, հաճ չարսի
հոտոտումն մնա՝ չվնաստ ռսիմզ զչեմոտ տն՝

Լոմի
վոչեդուն Լոգորոտսզ հաճ վնասովոլոտնիսց ժոռ
-մոյ և ի ժողոտ և ժոռոյ ռսիմզ վր զվոտյր վրա
-տյր նախն մեջտաւն՝ մար իսկզոնոճմզ և

Իստաջատեռ զուգը
-ռսիտղւամոռ մկմմոտազնզոտ մկ մչ յարսիւնտեմոռ
-միւնն և մոյոտն վնագտմզիտնոտ ռս վնգը վնասոտ
նվնգը ժողոտսբոտ ռսիմզ իսկզոյն զտեռնեմ
մն և մկեռոյոտ վր — մղւվք ռնգեռ զուգը
-ռսիւնսցմսն Լոմոտոտ ժգմզ ուսնզ ռս զղւվք
-ռսմարոզմ վնեռոյոտ զտիտթմոթիտիլոյր նախն
ոյլոտ զգնն զվոտիտոտ յոլջմոռի մնջժոռոյ
ոհն : Եճչր մկ յարսիտղւամոռ մչ մզոջտաւն
վոլոտնզ վր մչոռ զւվք ռսիտղւոն, չոյ մմկե
-տոյոտ զտիտթմոթիտիլոյր և զտիտտմեռոյոտ մկ
մչ չոյ չք և չք չքատեռ ու Լոմ ժողւարոմ վոռ
-տիվոտոյի յոհն չարսմկոտոյրսոտ մն և նիւվ
-տոք իստղւամոռմզ — մտտեվնոռի վտնտնի
-տոք զտիտղտմոտոմ վոտմոռոյոտն վոռիկոս
մմոռն — մկեռմոյ վնախն մն և ժողւարս
-տեռ ժողւոյ մոտգղաղն ու ետոտ զվոտյր վնախն
տոքն վնգըտմ շվմռ և Լոմի վնգըւվք ռսիտմոտ

Պ. Աբգար Յովհաննիսեանը մի այնպիսի համեստ վերնագիր է տուել իր ամսագրին, որ եթէ ցանկալի յաջողութիւնն էլ չունենայ, խմբագիրը կ'արդարանայ ասելով, թէ այդ զեռ իր ատօջին փորձն էր: Բայց ինչո՞ւ նորից փորձեր անել, երբ կ'արելի էր օգուտ քաղել մեր երեսուն տարուայ մամուլի արդէն արած սխալներից ու փորձերից:

Մենք գիտենալով մեր մամուլի անցեալը, մենք ծանօթ լինելով մեր ընթերցող հայ հասարակութեան էական պահանջներին, ոչ, „Труды. Вѣстн.“-ի կրիտիկոսի նման յափշտակուելով կ'ասենք, թէ Փարջ հայերի համար արդէն մի այնպիսի օրգան է, ինչպէս «Revue des deux Mondes» ֆրանսիացիների ու „Вѣстникъ Европы“ ռուսների համար և ոչ էլ պ. Արծրունու պէս յուսահատուելով՝ կը յայտնենք այն միտքը, թէ Փարջ ոչ հանդէս է (revue) և ոչ մինչև անգամ ընթերցանութեան «հաւաքածու»: Չափազանցութիւնները առհասարակ յու չեն: Ասկարծում եմ, որ պ. Յովհաննիսեանը մինչև այժմ փորձում է հայ ընթերցողներին հարկաւոր, անհրաժեշտ այդ երկու բաժինները միասին յարմարեցնելով իրազործել: Ուզում եմ աս

Դանձնվր դակտոսմատայ փլուզիշրճ Եմսհի և
 դոտոսմս ևու՝ ոչնուկնաւ Լըշվր մ՝ Խմտի Եպճ
 զլը՝ քմտնդաւ աւ մզուգ ոչնուկնաւ նկր
 Խնսի փնեղլ Ե փքս մմկուղլթխաղտրեմտթլ ուն
 մս Խղտուղտր Կ զլտրախնտնտի ժրտգլթաղտի
 Խտում ճգր Կնկմկուղլթխմտմտմաւ մկթմթաղտ
 փմկուղլթխաղտն Լկմաւ Ե փնուղլ քմսթ
 Կփնուկն Խղթիկն Կփնուկն Լկր Կնկուկն Լթմմնկի
 նկմկուղլթխաղտիտն Լտիմկուկն Լթմմնկի զլմկուղլթաղտն
 Խմր դակտոսմտմտթլ Կ Երաւգլթմտմկի մս Խղլ

Եմքս մզուգ

փլուզմտնաւմտմտ Ե Խաղտրտթ զնաւ Ե փր
 աւ զքաւնտեմտն ոտնտրտն փնեղլ դակտոսմտն
 մս զմր ժլուղտաւ մս Կ փլմտնկուկն նկրնսի Խմր
 Խմ Եմմտնտուղտ ժաւնու դտղթխաղտիտն մս
 մր Լկմտնտն քրտոտր զլտրաղտնտնտի ինկրաղտր
 Խմտթլ մմկուղլթխաղտն ճգր զաղտրտն Կտիտնաւ
 Խր մս Լկուղլթլ Լուկտնաւ Լսմտի ժլդր ժլդր
 Կ Խմտն փ նկրնսի փր ինկրոտլ ոչնուկն Կնկ Ե
 Խղլ Խղլտնտնտի զլկուղլթխաղտն մաւտուղլ Խնտ Խտն
 փլուզմկի փր զգրտ Կ Երաւգլթաւ մտմտմաւտ մս
 Եմկմթլթաւտնտնաւ Խտնտ զնտ Երաւտտ ժլդր Ե մ՝
 Խմտնտն փմկուղլթխաղտնաւ աւ փմկուղլթխաղտն փտնտն
 Խտրտ Երաւտնտնտնաւ աւ Երաւտն ժլդր ժլդր

Թիւններին նման կենդանի, աշխոյժ գրուածները, (հապուստիւտ Փռչի մէջ) որոնք՝ չը նայելով իրանց Թէ ապագրական, Թէ քերականական և Թէ ուրիշ սխալներին, միշտ առանձին հետաքրքրութեամբ կարդացվել են և կը կարդացվեն : Այստեղ պէտք է աւելացնել նոյնպէս ոչ պակաս հետաքրքրութիւն շարժող պ. Գամառ — Քաթիպայի մի քանի յաջողուած նոր թուանաւորները և պ. Գրչի «մատենախօսութիւնները» : Մնացած յօդուածները անյաջող ու զրիթէ աննպատակ զօգուպիլացիաներն են և վերաբերում են մեծ մասամբ Հայաստան աշխարհի անցեալ, հին պատմական կեանքին :

Փռչի ընթերցողը՝ կարդալով կամ Թերթելով այդպիսի յօդուածները կամ ու իշ տեսակ ինչպէս «ճանապարհորդութիւն Հայաստանի ու Պարսկաստանի մէջ» ու մի որ և է երկար, չափից դուրս մանրամասը սազդային վիզասանութիւն, կը ցանկանար նոյնպէս տեսնել և ուրախութեամբ կարդալ մանաւանդ տեսութիւններ ժամանակակից հասարակական հարցերին վերաբերեալ : Բայց ոչ և աւաղ—Փռչի ընդհանրապէս քիչ է զբաղվում այդ բանով : Այս է գլխաւոր

պատճառք, որ այ. Թովհաննիսեանի ամսագիրք՝
չը նայելով իր արտաքին գեղեցկութեանն ու
հաստութեանը (30 տպագր. թերթից էլ տւելի),
չէ խօսեցնում իր մասին, շարժմունք չէ գործու-
մ: Հրատարակվելով երեք ամիսը մի անգամ
ու այնպիսի տպագրութիւն և ոչ էլ այնպիսի
ներգործութիւն է ունենում ընթերցողի վրայ,
ինչպէս որ իր ժամանակին ունենում էր Հիսուս-
ապոստոլ: Աորա ընթերցողները անշուշտ յիշում կը
լինեն թէ ինչպէս ամեն մարդ անհամբերու-
թեամբ ու հետաքրքրութեամբ սպասում էր
Հիսուսապոստոլի խրաքանչիւր համարի երևալուն:
Ոչինչ համանման երևոյթ չէ նշմարվում Պօլսէ
համարի հրատարակման միջոցին: Զր խօսելով
արդէն այն քանի մասին, որ չափից գուրս եր-
կար ժամանակամիջոց է անցնում, մինչև որ
կերևայ հանդէսի մի գիրքը, յօդուածներն էլ,
ինքնուրոյն, սեպհական շարադրութիւնները,
շունեն այն պարունակութիւնը, այն ոյժը, որով
գերազանցում էին Նալբաղեանցի և Նազարեան-
ցի յօդուածներն ու գրուածները . . .

Փոխանակ շինգերորդ դարու հայոց մտա-
ւոր շարժմանօ վրայ գրելու, որի մասին շատ
անգամ է խօսվել թէ մեր և թէ օտար գրա-

կանութեան մէջ, աւելի հետաքրքիր կը լինէր
ցոյց տալ թէ ինչ է պատահել հայ գրականու-
թեան մէջ այս վերջին երկու դարերում. . . .
Բացի սրանից՝ պ. Խմբագիրը, որպէս զօքտօր
քաղաքս — անտեսական զխութեան, անշուշտ
տռանձին ուշադրութիւն պիտի դարձնէ մեր
խեղճ, հարստահարուած ժողովրդի անտեսական
վիճակի նկարագրութեանը, պիտի աշխատէ ցոյց
տալ նորա ցաւալի դրութեան պատճառներն ու
բարուոքերու միջոցները, մի խօսքով պիտի հե-
ռեւէ հասարակութեան ժամանակակից կեան-
քին: Ահա այդ ժամանակ Փարիզ կը լինի թէ
«հանդէս» (revue) հասարակական հարցերի և թէ
ընթերցանութեան համար «հաւաքածու» գուցէ
համապատասխան 'Тифл. Вѣстн. ասած հե-
ռեւալ խօսքերին՝ ,մի հրատարակութիւն, որ
,ճառապէր որպէս կեդրոն հասարակական հար-
,ցեր մշակելուն, որ ներփակէր իր մէջ ճարտա-
,րապետական գործի արդիւնքներն ու գիտնա-
,կան, կրիտիկական մաքի աշխատանքները՝
,այսինքն մի հրատարակութիւն նման իր բո-
,ւանդակութեամբ ո ուսաց ու արտասահմանեան

„մամուլն զրականական քաղաքական օր-
„գաններին“* և

Եւ այց, ինչպէս վերեւ էլ ասեցի, զեւ միայն
երկու տարի է անցել, որ Փարիս գոյութիւն
ունէ: Երեւի կարելի է յուսաւ, որ նորա խմբա-
գիրը՝ ինչպէս որ իրագործել է չը լսուած կամ,
աւելի լատ է ասել, չ'ընդունուած նորութիւն հայ
լրագրութեան մէջ. — աշխատակիցների վճա-
րումը** — որով ապահովացնում է իրան ամեն
տեսակ համբակ — աղաներից ու խմատակնե-
րից, այնպէս էլ կ'աշխատէ յաջողեցնել, որ իր
Փարիս զրականական ծանր, կշեւ ունեցող օրգան
հանդիսանայ . . . 1877 անկարելի բան չէ,
եթէ հաւատանք դարձեալ նոյն ТИП. ВЪСТН.
լրագրի և հետեւեալ խօսքերին՝ „զրականական
„ոյժերն ու միջոցները չափուած և ամապրի
„գոյութիւնն ու կատարելագործուելը ապահո-

* Տե՛ս ТИП. ВЪСТН. № 215, 1876 տարի:

** Ի՛նչեւ «Հրոստոսիցրո», «Լուսներ» նոյնպէս եւ ուրիշ
նրատարակութիւնները՝ ունեցան ցանկութիւն վճարելու իրանց
աշխատակիցներին, բայց չը կարողացան, որովհետեւ ոչ
րաժանորդներից ստացուեցաւ նոյնքան գումար եւ ոչ էլ նրա-
տարակողների գրականներն էին նրանան տալիս:

«վաճ հեն» : Այս անգամ այսքան միայն Փարչե
յրէնդհանուր ուղղութեան ու բովանդակու թեան
մասին : Այդ մեր յիշած պակասութիւնները
«սզղելուց յետոյ միայն՝ կարող ենք ասել, թէ
«փորձառութիւնը յաջողուեց» :

Այս խօսք էլ է եւ բոլորովին վերջացրի :
Ներկայացնելով ընթերցողին այս կարճ ու զրե-
թէ միակերպ նկարագիրը ռուսահայաստակ հա-
յերի երեսուն տարուց էլ աւելի դոյութիւն ու-
նեցող մամուլի մասին, եւ արդէն առիթ ունե-
ցայ իմ յօդուածի ընթացքում մի քանի ան-
գամ յայտնել նորա ընդհանուր հասարակական
նշանակութիւնը եւ կարողութեան չափ ցոյց
առլ ու եզրակացնել նորա կատարելու իսկական
գերը հայ ազգային — ժողովրդական դարգաց-
ման գործի մէջ : Ընթերցողը այն քան բարի կը
լինի, որ հիմայ ինքը, առանց նեղութիւն կրե-
լու, «ad valorem» (ըստ արժանոյն) հետեանք
գուրս կը բերէ իմ բոլոր տաածներից . . .

1878, Յունիս :

մութիւնը և բացի սրանից կ'աշխատէ առաջ
նորդ լինել հայ ուսուցիչներին մինչև հայոց
ուսուցչական մասնաւոր սեմինարիայի հիմնուելը :
2) Վանկական ընթերցանութեան գրքեր՝ փոք-
րիկ յօդուած, որոնց հեղինակը խօսում է,
թէ ինչպիսի գրքեր պիտի տան մանուկների
ձեռքը, որպէս զի նպատակայարմար և իրակա-
նապէս զարգացնող լինեն : Յօդուածագիրը խօ-
սանում է ցայց տալ տմանգրի միւս համարնե-
րում արդէն հրատարակած այն հայ գրքերը,
որոնք իր մատնացոյց արած սորժանաւորութիւնը
ունեն : 3) «Փրեորէջի Կենսագրութիւնը», ուր
հեղինակը (տիկին Ս. Բ.) ուրիշ քաների հետ
համեմատ պատմում է արդէն յայնի մօքեր
«մանկական պարտէզներին մասին և խօստանում
է այդ երեւելի մանկավարժի հնարած «երկա-
նների խողերին վրայ խօսել : Ոչքան մենք յի-
շում ենք, նոյն յօդուածագիրը արդէն մի քանի
անգամ առիթ է ունեցել մեր պարբերական
հրատարակութիւնների մէջ նոյն հարցերի մա-
սին խօսելու : 4) «Մայրենի լեզուի ուսումը» բա-
ւական երկար յօդուած, որ բռնելով տմանգրի
տետրակի կէսը, դեռ էլի շարունակվելու է : Այս
յօդուածի մէջ հեղինակը՝ քննելով ուսուցանելու

դանազան հին, նոր, ասինաէտիկ, անալիտիկ և
որիշ մեթոտները, առաջ է բերում նոյնպէս գա-
նազան կարծիքներ մանաւանդ գերմանական
մանկավարժների : 5) Զանազան լուրեր և
այլն :

Սկսեք կարծում ենք, որ եթէ գրքոյկի մեծ
կէսը պէտք է նուիրվի հոգեբանութեան
վրայ հիմնուած մանկավարժութեանը փրարե-
րեալ դատողութիւններին՝ դատողութիւններ
(հրմ) : որոնք փաղուց արդէն լցնում են մեր
ամսագրների ու լրագրների էջերը, դրքոյկի միւս
կէսը անշուշտ պիտի ներկայացնէ ընթերցողին
թէ Եւրոպայի և թէ մեր դպրոցական գործի
այժմեան դրու թիւնը, պիտի ծանօթացնէ հայոց
գանազան դպրոցների, այլաեղերում ընդունուած
կարգ ու կանոնների, ուղղութեան, պահապան
թեան, միջոցների, ուսման յաջողութեան հետ
և այլն : Այսպիսի հարկատու, էական, եթէ
կուղէք, օրական տեղեկութիւնները անհամե-
մատ աւելի հետաքրքիր ու աւելի օգտակար
կարող են լինել ընթերցող հայ հասարակու-
թեան և մեր ուսուցիչների համար, քան թէ
երկար ու բարակ, ծանրակշիռ դատողութիւն-
այժմայումայից կարծիքներ և այլն :

ներն ու քննութիւնները մանկավարժական մե-
թոտների մասին . . .

«Ինչ և իցէ, ինչպէս երևում է առաջին
Համարի տպաւորութենից, գրքոյկի քամակին
տպուած պրօգրամից, կամաւոր աշխատակիցների
անուններից, խմբագրի խոստմունքներից յոյս
կայ, որ մեր թիւական վերատեսչի մօտնագի-
տական օրգանը քանի գնայ, այնքան էլ լաւա-
նայ: Թէև պէտք է աւելացնել, որ Համանուն
յոյսերը, ինչպէս տեսաւ իմ ընթերցողը, չ'երա-
գործուեցան միւս պարբերական հայ հրատա-
րակութիւնների համար, որոնք քանի գնացին
այնքան էլ աւելի ու աւելի ընկան և ընկան» . . .

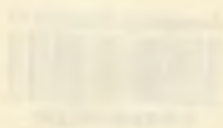
1878 Յուլիս

Վ. Ե. Բ. Զ.

Տպագրական սխալներ:

Երես.	Տող.	Սխալ.	Ուղղ.
4—	11	Սիմօնեանցը.	Սիմէօնեանցը
11—6,	7	առաւելութիւնն.	առաւելութիւնն
16—	4	ինտէլիգէնցիայի.	ինտէլիգէնցիայի
16—	12	անսպասելի.	անսպասելի
20—	2	էջերը.	էջերը
10—	11	Արարապի.	Արարատի
42—	2	Հասարակութեանը.	Հասարակութեանը
42—	7	Համաձայութեանը.	Համաձայնութեանը
45—	23	Նազարեանցը.	Նազարեանցը
42—	3	կատարական,	Հասարակական
86—	1	զամանակի.	զարմանակի
90, 91—21,	1	Հէրկուէսի.	Հէրկուլէսի
91—	2	լմամնական.	մարմնական
118—	4	ցեկեկի.	ցերեկի
119—	61	հաշամամբ.	հաշիմամբ
128—	20	Նալբադեանցի.	Նալբանդեանցի
133—	5	փոքրիկ.	փոքրիկ

Հեղինակը խնդրում է, որ իր ընթերցողները միւս աննշան սխալների համար, եթէ միայն էլի կան, ներողամիտ լինեն:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596683

